

ÎN CĂUTAREA IDENTITĂȚII UNEI LUMI. CULTURA COȚOFENI - ÎNTRE HĂȚIȘUL TERMINOLOGIC ȘI PRACTICA „EXPUNERII ARHEOLOGICE”*

Cristian Ioan POPA**

Profesorului Petre I. Roman la 80 de ani¹

Limbajul terminologiei în disciplina noastră ar trebui să fie, la modul ideal, unul articulat, clar și folositor, finalmente, unei mai bune înțelegeri a textelor obținute, în efortul unora de scriere a istoriei ori a preistoriei. O anumită doză de reținere (să nu o numesc, adeseori, ignoranță), venită chiar din partea istoricilor puritani față de scrisul istoriografic arheologic pleacă și din imposibilitatea de înțelegere a limbajului de specialitate comun „oamenilor de șantier”. Hățișul terminologic pe care aceștia din urmă și-l crează singuri riscă să devină, în timp, mediul cel mai propice dezvoltării acelor liane, care le vor sufoca propriile idei. Adeseori dezbaterea se mută în câmpul lingvistic, se exersează etimologii din limbi moarte, se nasc definiții, ca apoi să se ignore întreg conținutul lor, totul purtat cu argumente pro și contra, asemenea unui proces în instanță. Și, la fel de des, arheologii cu mai mare autoritate devin avocații susținerii unei idei, devenită literă de lege pentru cei din școala sau anturajul cuiva. Și pentru care argumentele sunt mai puțin importante decât „moștenirea”, evidențele mai greu de acceptat decât imobilismul pe care singuri ni-l creăm în subconștientul gândirii, al cărei „produs” final ar trebui să fie unul științific. Terminologia riscă, în cele din urmă, să sfârșească prin a deveni un eșafodaj pentru multiple argumente, teze, cronologii, istorii scrise ori încă nescrise, cu toate că ea ar trebui să fie doar liantul unei mai bune înțelegeri a unor fenomene culturale lăsate de om în urma sa.

Prin practica „expunerii arheologice” încerc un joc de cuvinte care pornește de la obiceiul întâlnit la vechii greci și romani, legat de expunerea, recte abandonarea copiilor nou-născuți nedoriți². Situația ce urmează a fi descrisă

---

* Acest articol a fost realizat în cadrul proiectului *Living in the Bronze Age Tell Settlements: A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of The Carpathian Basin*, finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS-UEFISCDI, nr. PN II-ID-PCE-2012-4-0020.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

¹ Pe profesorul Petre I. Roman l-am cunoscut în anul 1996, ca student, beneficiar, împreună cu alți doi colegi, al unei burse oferite de domnia sa pentru a participa la lucrările Congresului Internațional de Tracologie. Pentru acel moment important în destinul unui tânăr doritor de a învăța arheologie, dar și pentru altele, în care ne-am întâlnit din nou în birourile de la Tracologie, până la finalizarea tezei mele de doctorat, discutând ore în șir despre cultura Coțofeni, văzând materiale, citind jurnale de șantier sau ajutându-mă cu tot ce ținea de dânsul să studiez și să desenez din depozitele aflate la București, vreau să îi aduc, cu acest prilej, omagiul meu. Pentru un sprijin necondiționat venit, întotdeauna, din partea unui profesionist și om, în egală măsură.

² Vezi Veyne 1994, p. 19-22.

suportă comparația, întrucât din momentul definirii culturii Coțofeni și mai cu seamă azi, cu excepția a câtorva autori care au rămas consecvenți în formulările lor, specialiștii au „aruncat” în general acest fenomen complex într-o epocă sau alta, deseori fără o minimă justificare a opțiunii lor. Și fără asumarea unor consecințe. Această situație, deloc confortabilă - și chiar jenantă pentru arheologia românească - a condus, cred, la afirmarea a două poziționări majore: o anumită rețineră privind încadrarea manifestărilor Coțofeni într-o epocă sau alta și, respectiv, încadrarea într-una dintre epoci, mai mult sau mai puțin convingătoare, în funcție de o variabilă dată, pare-se, mai degrabă de trendurile românesc, ungar, german, central european ori egeean, decât de o aplecare serioasă asupra faptelor care conferă nota de specificitate acestui fenomen.

Necesitatea abordării unor chestiuni de terminologie privitoare la intervalul de timp și aria geografică în care au evoluat comunitățile Coțofeni redevine, astfel, una de actualitate. Deși, firesc, din nou discutabilă, întrucât plaja opțiunilor a ajuns deja foarte întinsă. Energia depusă la finele veacului trecut în beneficiul stabilirii unei terminologii unitare, la care am asistat până la găsirea și acceptarea unui punct de vedere comun, larg îmbrățișat de specialiștii români, și nu numai³, s-a risipit în ultimele decenii spre o redivizare a pozițiilor exprimate de către cei apropiați, mai mult sau mai puțin, problematicii. Poziționare care este tributară unor „școli”, unor persoane anume sau citirii ori necitirii unor lucrări de specialitate. Siturile numeroase, întâlnite cam peste tot în arealul cunoscut, au atras după sine și confruntarea multor arheologi cu descoperirile acestei culturi și de aici axioma: toată lumea consideră că știe cultura Coțofeni și, prin urmare, de ce nu, toată lumea scrie ceva despre ea.

Deloc optimist că va exista un nou consens între specialiști privitor la chestiunea de față, consider ca fiind atât utilă, cât și necesară prezentarea acestor puncte de vedere împărtășite de-a lungul timpului. Conștient că o confruntare de idei nu poate fi decât benefică, pentru a fi cât mai obiectiv, sunt la fel de conștient că susținerea unui punct de vedere personal, trebuie să fie în planul secund al demersului meu.

Concepte și noțiuni⁴

Consider obligatoriu să explic termenii pe care îi voi utiliza și sensul unor concepte și noțiuni. Aceștia privesc multitudinea și complexitatea descoperirilor Coțofeni, precum și modul optim prin care ele pot fi desemnate la o scară cât mai apropiată de cea reală. Am aici în vedere și amplul proces de difuziune culturală „coțofeniană”, ce a atins zone mult mai vaste decât aria de evoluție, ca și, se poate spune în acest caz, fireștile creații de mixtură delimitate în anumite zone periferice și de vecinătate cu alte comunități contemporane.

---

³ A se vedea utilizarea constantă, vreme de câteva decenii, a noțiunii de „perioadă de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului”, în relație directă cu cultura Coțofeni.

⁴ Prezentul studiu, considerabil îmbunătățit, adăugit și actualizat, face parte din teza de doctorat *Cultura Coțofeni. Cu specială privire asupra Transilhaniei* (coord. prof. univ. dr. Iuliu Paul și prof. univ. dr. Valentin Vasiliev), susținută în anul 2009 la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

Privită astfel problema, încerc să definesc termeni precum *grup cultural*, *facies cultural*, *cultură* sau *complex cultural*.

Prin *cultură* (*cultură arheologică*), în sensul prezentat de Marian Gumă⁵, se poate înțelege acea manifestare istorico-arheologică relevată de suma cunoștințelor dobândite îndeosebi prin intermediul cercetării arheologice (completată tot mai adesea astăzi prin aportul altor discipline, care îi devin astfel auxiliare) ce fac referire la întreg ansamblul de bunuri materiale, manifestări spirituale și credințe magico-religioase, înregistrate pe un areal geografic în general bine delimitat față de entitățile culturale ce o mărginesc la momentul evoluției sale. Acest ansamblu cultural trebuie să întrunească, în mod obligatoriu, unitatea trăsăturilor esențiale (cultura materială, ritul și ritualul funerar, viață spirituală, tip de habitat, structuri socio-economice etc.). În funcție de omogenitatea acestora pot fi definite, apoi, faciesurile, grupurile sau zonele de mixtură. În mod tributar stadiului cercetărilor, unele trăsături considerate specifice altor entități culturale pot fi văzute ca proprii alteia și invers, fapt ce se poate explica, cel mai adesea, ca rezultat al interacțiunilor interculturale și nașterea unei „mode” în epocă.

Al. Vulpe definea în alți termeni *cultura arheologică* drept „o simplă combinație de elemente caracteristice din materialul obținut din descoperirile arheologice, ce se constituie într-o regulă, delimitată în spațiu și timp de alte combinații alcătuite în mod asemănător”. Regula trebuie să cuprindă cât mai multe categorii de materiale, gruparea acestora putând reflecta comunități înrudite, dar și populații diferite din punct de vedere etnic. Mai mult chiar, într-o cultură arheologică nu trebuie văzută o evoluție similară vieții unui om sau unui popor, cu fazele de tinerețe, maturitate și degenerare, ci o convenție dintr-o evoluție ruptă din contextul mai mare al societății umane⁶.

O critică mai recentă a noțiunii de „cultură arheologică” o datorăm Nonei Palincaș, care, după trecerea în revistă a diferitelor opinii exprimate de diferitele școli arheologice, mai cu seamă anglo-saxone, concluzionează că singurul rol pe care îl mai poate avea, este acela de comunicare, convențională desigur, între arheologi⁷.

Deși în accepțiunea majorității specialiștilor o cultură arheologică este creația unor comunități monoetnice, cred că trebuie admis, mai ales în lipsa izvoarelor scrise, posibilul caracter eterogen din punct de vedere etnic al celor care crează această cultură și mai cu seamă în cazul celor cu o arie de răspândire întinsă,

---

⁵ O foarte bună prezentare a acestor noțiuni o putem găsi în literatura de specialitate românească în lucrarea lui M. Gumă, dedicată primei epoci a fierului din Banat (Gumă 1993, p. 111-112). În demersul meu precizez că mi-am însușit o parte din observațiile pertinente făcute de apreciatul specialist.

⁶ Vulpe 2001a, p. 211-212.

⁷ Autoarea conchide, printre altele, și următoarele: „1. toate definițiile de *cultură* își au originea în afara arheologiei așa cum este concepută astăzi; 2. definițiile nu sunt compatibile între ele, ci antrenează clasificări diferite ale materialului arheologic și implică o selecție diferită a metodelor și a țelurilor cercetării; 3. dacă pentru arheologia tradițională conceptul de cultură arheologică era central - varibilitatea culturii materiale fiind explicată prin tradiții etnice diferite -, pentru procesualism și postprocesualism valoarea sa analitică este extrem de redusă [...]; cf. Palincaș 2010, p. 58.

precum este cea acoperită de comunitățile Coțofeni. Analogiile oferite de exemple din alte epoci istorice sunt sugestive.

Termenii de *cultură materială* (văzută ca totalitatea bunurilor materiale și tehnologii) sau *cultură spirituală* (suma manifestărilor și reprezentărilor de ordin spiritual și magico-religios) sunt parte subordonată a termenului de cultură (arheologică).

Prin *grup cultural* sau *facies cultural* înțeleg întrunirea aproximativ acelorași caracteristici specifice unei culturi arheologice, din care însă lipsesc anumite elemente considerate relevante (de exemplu, lipsa mormintelor, neprecizarea suficientă a ariei de răspândire ori a evoluției etc.), stadiul de cunoaștere al unei entități culturale nepermițând reliefaarea tuturor aspectelor definitorii unei culturi. Evoluția bagajului informațional poate să modifice și să completeze acele elemente lipsă, contribuind la definirea unui grup cultural drept o cultură, cu toate trăsăturile întrunite, sau să confirme definirea sa doar ca grup. Atunci când este parte a unei culturi arheologice, el poate fi definit drept *facies cultural*, iar atunci când este de sine stătător el întrunește sensul deplin de *grup cultural*. Termenul a fost utilizat și pentru descoperirile Coțofeni, dar probabil aleatoriu⁸, întrucât nu a fost motivată folosirea sa.

Complexul cultural privește un ansamblu de manifestări culturale înrudite din punctul de vedere al elementelor și trăsăturilor esențiale ce cuprinde un spațiu geografic ce depășește granița unei culturi. Potrivit unor specialiști, complexul cultural ar presupune atât coexistența, cât mai ales interferența a două sau mai multe arii culturale, cu origini și evoluții diferite teritorial și temporal⁹. De pildă, D. Berciu vorbea de un complex Coțofeni și de un „facies transilvan al tipului Coțofeni”¹⁰. Ulterior, același autor considera cultura Coțofeni ca fiind un fenomen distinct de „complexul caracterizat printr-o ceramică ornamentată prin «împunsături succesive» («Furchenstichkeramik»), care a durat în Podișul Transilvaniei și după încheierea perioadei de tranziție”¹¹. Termenul de „complex cultural Coțofeni” îl regăsim și la alți autori: G. Ferenczi și I. Ferenczi¹², N. Vlassa, M. Takács și Gh. Lazarovici¹³, dar și pentru alte culturi învecinate și contemporane, precum Vučedol¹⁴.

Un termen utilizat la unii specialiști este și cel de *bloc cultural*. Îl întâlnim folosit cu predilecție de către Al. Vulpe, în formularea „blocul cultural Baden-Coțofeni”¹⁵, dar și la I. Ecsedy, în exprimări precum „blocul Baden și Coțofeni”¹⁶ ori „conglomeratul Baden-Coțofeni”¹⁷.

---

⁸ Vezi Babović 1986, p. 118; Popović *et alii* 1986, p. 169-170 („grupul Coțofeni”); Matei *et alii* 2005, p. 175 („grupul cultural Coțofeni”); Horváth 2014, p. 102 („Coțofeni III grup”).

⁹ Vezi opinia, la Dinu 1998, p. 32.

¹⁰ Berciu, Berciu 1949, p. 42.

¹¹ Berciu 1961, p. 133.

¹² Ferenczi, Ferenczi 1975, p. 66, nota 51; Ferenczi 1976, p. 37.

¹³ Vlassa *et alii* 1986, p. 63; Vlassa *et alii* 1987, p. 118.

¹⁴ Nikolova 1996, p. 89, nota 5 („complexul cultural Vučedol”).

¹⁵ Vulpe 1997, p. 45. Autorul folosește și exprimarea „formarea primei noi culturi ceva mai bine structurate: blocul cultural Baden-Coțofeni” (*ibidem*, p. 42), în care se poate remarca contradicția de termeni: *cultură* vs. *bloc cultural*; Vulpe 2001c, p. 223, 237.

Recent, sub denumirea de „cultură Coțofeni” unii autori înțeleg doar un *stil ceramic Coțofeni*, care ar acoperi „probabil realități sociale diferite”¹⁸, pornind de la supozițiile lui Al. Vulpe privitoare la manifestarea culturală în cauză, văzută și ca un ansamblu de forme și decor al ceramicii¹⁹, dar și de la sugestiile recente pentru aria culturii Baden, emise de M. Furholt, ce pornesc de la interogația „Pottery, cultures, people?”²⁰. În istoriografia românească îl întâlnim utilizat, în pionerat, la V. Sava, pentru culturile „eneolitice târzii”, inclusiv Coțofeni, de pe Mureșul Inferior, motivarea fiind dată pe de o parte de faptul că o cultură „nu reprezintă altceva decât aria de răspândire a unui stil ceramic”, iar pe de altă parte s-ar anula impresia identificării unei culturi cu un grup etnic²¹. Nu putem totuși să nu remarcăm „tranziția” la noua terminologie, chiar în lucrarea citată, prin lipsa de obișnuință în folosirea lui²².

Stilul ceramic, deși nu anulează cu totul alte componente ale culturii materiale și spirituale, ce trebuie avute în vedere, reduce în bună măsură înțelegerea unei manifestări la *stilul decorativ al vaselor ceramice* și, prin urmare, la un exercițiu al olarilor și modul în care el s-a răspândit, mai mult sau mai puțin, în anumite teritorii²³. Folosirea sa, corectă în fond, lasă, cel puțin, impresia unei „goliri” de conținut și o aducere la abstract a unui fenomen cultural preistoric, privându-l, adeseori, de complexitatea și specificitatea sa, dar și de conceptul arheologiei moderne de „cultură”. Termen care, din „experiențele” ce pot fi verificate pe seama altor noțiuni folosite în arheologia de la noi, se va simplifica desigur, la scurt timp, în *stilul [Coțofeni ori un altul]*²⁴, eludând astfel componenta esențială, ceramică.

Denumire și conținut

În studiul său din anul 1933, ce a marcat o cotitură în cercetarea preistorică românească, Ion Nestor definea pe scurt și denumea cultura Coțofeni²⁵. Alegerea a surprins cu siguranță la acea vreme și surprinde și azi. Situl de la Coțofeni din Dos, din Oltenia, altfel unul obscur, a impus o denumire în detrimentul numeroaselor descoperiri transilvănene, aduse la cunoștință în revistele de specialitate de cercetătorii din Ardeal²⁶.

¹⁶ Ecsedy 1983, p. 155, 157.

¹⁷ *Ibidem*, p. 157.

¹⁸ Dietrich *et alii* 2014, p. 342, nota 3; p. 357.

¹⁹ Vulpe 2001c, p. 229.

²⁰ Furholt 2008.

²¹ Sava 2015, p. 10. Autorul păstrând, totuși, denumirile culturilor „fără însă a le conferi valoarea analitică consacrată”.

²² Nu a fost rezolvată în chip satisfăcător expresii privitoare la alte componente care privesc limbajul arheologic, cum ar fi, de pildă, în cazul prezentării a „două niveluri de cultură Coțofeni” (Sava 2015, p. 38) ori a „două niveluri de cultură, unul Coțofeni și unul Șoimuș” (Sava 2015, p. 151).

²³ Un inconvenient major al folosirii noțiunii de *stil ceramic* în preistorie îl avem, cu siguranță, în cazul definirii manifestărilor culturale preceramice, din paleolitic, epipaleolitic și mezolitic.

²⁴ Un exemplu de dată recentă chiar, întâlnit la V. Sava, unde este folosit atât termenul de „stil ceramic [...]”, cât și termeni simplificați, precum „stil Șoimuș” (Sava 2015, p. 38) ori „stilului Coțofeni III” (Sava 2015, p. 39).

²⁵ Nestor 1933, p. 64.

²⁶ Vezi critica adusă și la Gogâltan, Molnár Kovács 2009, p. 35-36.

În același an apărea sinteza de preistorie a Transilvaniei semnată de H. Schroller, autor care se va rezuma, asemenea înaintașilor săi, să nu utilizeze o denumire proprie, ci doar să folosească noțiunile derivate din tehnicile decorative caracteristice acestei manifestări, respectiv *Furchenstich* și *Linsenkeramik*²⁷. La fel va proceda și Fr. Roth la publicarea săpăturilor extinse de la Călnic²⁸.

Foarte curând însă, cercetările din Transilvania vor ridica probleme de definire a conținutului, care au avut la bază fie un temei legitim, fie orgolii personale. Pe seama ultimelor, trebuie să punem denumirea propusă de M. Roska de „Corpadea I” pentru descoperirile Coțofeni și „Corpadea II” în dreptul celor Wietenberg²⁹. Căutările pentru o denumire care să individualizeze materialele intracarpatiche au continuat. K. Horedt, în anul 1949, încercase să atragă atenția asupra necesității utilizării unei noi denumiri pentru descoperirile transilvănene, distinctă față de cea Coțofeni folosită în Oltenia³⁰. Însă pe fondul acestor încercări, D. Berciu, personalitate cu greutate a acelei vremi, va da un alt verdict, fiind de părere că denumirea de *civilizație/complex Coțofeni* trebuie extinsă și la provinciile Transilvania și Banat³¹, deși același autor preciza existența unui „facies transilvan al tipului Coțofeni”³², opinie reiterată și într-o lucrare apărută un deceniu mai târziu³³.

Vreme de trei decenii nu s-a pus în discuție oportunitatea denumirii, dată descoperirilor după un sit obscur ca însemnătate și relevanță³⁴. În anul 1962, însă, Gheorghe Bichir, într-o discuție „apendice” la fondul problemei ridicate de studiu său, părea că reușise să taie „nodul gordian”, într-un moment când acest lucru se dovedea a fi oportun. Acesta distingea *cultura Coțofeni* de *cultura Călnic*, ultimei fiindu-i specifică ceramica decorată cu împunsături succesive, pe care o paraleliza cu fazele Schneckenberg A și, parțial, Schneckenberg B. Ca etalon, acesta a avut în vedere rezultatele cercetărilor din așezarea de la Călnic, singurele de amploare de până atunci, și a propus, prin extensie, folosirea denumirii de *cultura Călnic*, individualizată prin utilizarea tehnicii *Furchenstich* în ornamentarea ceramicii³⁵. Argumentele aduse de Bichir și evidența faptelor arheologice au avut însă ca efect o înțelegere/înșușire doar parțială a acestui punct de vedere din partea altor specialiști: la K. Horedt, cultura Coțofeni cu „grupul Călnic”³⁶, la Al. Păunescu

---

²⁷ Schroller 1933, p. 30-38.

²⁸ Roth 1942; Roth 1943.

²⁹ Roska 1941; Roska 1944.

³⁰ Horedt 1949, p. 62-63.

³¹ Berciu, Berciu 1946, p. 63-64; Berciu, Berciu 1949, p. 42. Denumirea de „civilizație” ar trebui să sugereze, în opinia autorilor, un stadiu superior celui de „cultură”. Cu alte cuvinte, „nu orice « cultură » poate fi numită « civilizație »” (vezi despre metehnele arheologiei românești în această problemă, Dragoman 2005-2006, p. 140-141).

³² Berciu, Berciu 1949, p. 42.

³³ Berciu 1961, p. 133.

³⁴ O observație similară, recent exprimată, a se vedea la Gogâltan, Molnár Kovács 2009, p. 35 și nota 17.

³⁵ Bichir 1962, p. 106-110, 114.

³⁶ Horedt 1968, p. 112.

„aspectul Câlnic” al culturii Coțofeni³⁷, la R. Vulpe, „Coțofeni-Câlnic”, cu referire la descoperirile *Furchenstichkeramik*³⁸.

La rândul său, I. Paul, confruntat cu aprigele dezbateri din anii '60 privitoare la așa-zisa fază „Petrești-Coțofeni”, aprecia că „devine tot mai evident faptul că sub denumirea comodă, dar neprecisă de cultura Coțofeni sunt cuprinse diferite grupe culturale care ar trebui mai clar definite”³⁹. Aceste poziționări istoriografice, venite din partea unor specialiști care au abordat tangențial fenomenul trebuie văzute ca „voci” izolate, incapabile să contribuie în mod real la o discuție, închisă probabil definitiv, prin apariția monografiei *culturii Coțofeni*, semnată de Petre Roman⁴⁰.

Mult mai recent, în anul 1997, S. Dumitrașcu și M. Roșu vor utiliza, pentru zona Bihorului, terminologia de descoperiri de tip *Coțofeni-Sac*⁴¹, fără să putem înțelege ce se ascunde în spatele acestei denumiri⁴².

Arheologia fostă iugoslavă și cea sârbă actuală a folosit constant denumirea de *cultura Coțofeni*. Desigur, aici sunt de precizat aspectele care justifică sau nu denumirea de „grup Coțofeni-Kostolac” și modul în care el ia naștere⁴³. Un punct de vedere personal a fost exprimat de D. Strejović, adept al existenței unui *Proto-Coțofeni* întâlnit doar în Oltenia și nordul Bulgariei⁴⁴.

Cercetările sistematice din *Peștera Magurata*, în Bulgaria, unde au fost dezvelite urmele unei locuiri de durată Coțofeni, au atras după sine folosirea acestui sit, de către cei mai mulți arheologi bulgari, ca eponim pentru varianta sud-dunăreană a culturii Coțofeni, numită fie *cultura Magura*, fie *Magura-Coțofeni*⁴⁵. În același spațiu bulgar întâlnim și denumirea de *cultură Tărnava*, după numele localității unde s-a cercetat o necropolă tumulară cu morminte Coțofeni, dar, în același timp, nu s-a renunțat în totalitate la denumirea românească de *cultura Coțofeni*⁴⁶.

Personal, consider că denumirea de *cultura Coțofeni* nu este cea mai potrivită, dar o voi utiliza ca atare, în sensul unei *convenții* deja acceptate de marea majoritate a preistoricienilor europeni. Că realitățile transilvănene, și nu numai, ne arată un fenomen particular la nivelul evoluției generale a culturii Coțofeni, este un lucru evident. Se poate merge până într-acolo, în a o considera chiar o cultură distinctă, cel mai adecvat purtând numele de *cultura Câlnic*, preconizată cu decenii în urmă de către Gh. Bichir. Dar, asupra acestui aspect⁴⁷ voi reveni cu o altă ocazie.

---

³⁷ Păunescu 1970, p. 202.

³⁸ Vulpe 1976, p. 38.

³⁹ Paul 1969, p. 71-72, 80.

⁴⁰ Roman 1976.

⁴¹ Dumitrașcu, Roșu 1997, p. 64.

⁴² Vezi critica și la Popa, Fazecaș 2012, p. 57.

⁴³ Vezi, mai recent, Spasić 2010, p. 164-166.

⁴⁴ Srejović 1987, p. 49.

⁴⁵ Panajotov, Aleksandrov 1988, p. 15; Katinčarov 1991, p. 97-98.

⁴⁶ Alexandrov 1990, p. 8.

⁴⁷ Abordat deja, în Popa 2012, p. 197, 225-227.

Eneolitic / epoca cuprului / perioadă de tranziție spre epoca bronzului / bronz timpuriu

Întrucât cultura Coțofeni a evoluat într-o perioadă destul de lungă de timp, caracterizată prin schimbări structurale ample, în care unele fenomene specifice eneoliticului dispar, iar altele purtătoare ale modului de viață caracteristic epocii bronzului se nasc, încadrarea descoperirilor de acest tip a acoperit toate „plajele” posibile: *eneolitic final, eneolitic, epoca cuprului, perioada de tranziție spre epoca bronzului, epoca timpurie a bronzului*. Această lipsă de coerență și consecvență terminologică a generat numeroase confuzii și controverse, îndeosebi la nivelul caracterizării fenomenului cultural Coțofeni.

Așa după cum bine este știut, încă din prima parte a secolului al XIX-lea, danezul Christian J. Thomsen elabora un sistem tripartit de împărțire a vestigiilor preistorice, ce avea la bază materia primă destinată confecționării uneltelor de către om: *epoca pietrei, epoca bronzului*, respectiv *epoca fierului*⁴⁸. Peste patru decenii, F. v. Pulszky, adept al aceluiași criteriu tehnologic, definea o nouă perioadă în evoluția societăților preistorice, numită *epoca cuprului* (*kbalkos* = cupru și *litbos* = piatră), inserată de acesta între epoca pietrei și epoca bronzului⁴⁹. Ulterior intrării în limbajul de specialitate a *epocii cuprului* ori a *eneoliticului*, precizarea sfârșitului acestei perioade ori a începutului epocii bronzului a întâmpinat serioase dificultăți în spațiul Europei Centrale și zona nord-balcanică. Folosirea încă la începutul epocii bronzului, aproape în exclusivitate, a pieselor lucrate din cupru se opunea din punct de vedere fenomenologic încadrării în noua epocă⁵⁰.

În arheologia românească preocupările de racordare a evoluției culturale de la finele eneoliticului (adeseori, pentru a sublinia legătura organică cu epoca anterioară s-a folosit, în mod greșit, termenul de „Neo-Eneolitic”) la unul din sistemele europene existente au debutat cu perioada interbelică, optându-se la început pentru cel central-european. În literatura arheologică din România, termenul a fost adaptat și folosit pentru prima dată în limba română de către I. Kovacs, care încadra cimitirul de la Decea Mureșului în *eneolitic*⁵¹. În aceeași perioadă, I. Nestor utiliza termenul de *eneolitic*, dar în paralel și pe cel de *Steinkupferzeit*⁵². Peste cinci ani, același specialist încerca introducerea și pentru România a noțiunii de *epoca cuprului*, folosită uneori în ghilimele („Kupferzeit”) ⁵³, pentru ca mai apoi, referindu-se la perioada premergătoare epocii bronzului, să menționeze că ea este numită fie *eneolitic*, fie *epoca cuprului*, deși va folosi constant ultima variantă⁵⁴. Referindu-se la spațiul transilvan, H. Schroller, în 1933, folosea termenul de *epoca cuprului*, unele dintre culturile acestei perioade continuându-și evoluția și în bronzul timpuriu⁵⁵; totuși, referindu-se la grupul „Furchenstich” din

---

⁴⁸ Thomsen 1837, p. 57.

⁴⁹ Pulszky 1884a, p. 297-305 (cu o sintetizare a opiniilor „în fașă”, exprimate până atunci în Europa, și nu numai); Pulszky 1884b, p. 429.

⁵⁰ O prezentare în acest sens, vezi la Ciugudean 1996, p. 16.

⁵¹ Kovács 1928-1932.

⁵² Nestor 1928.

⁵³ Nestor 1933, p. 248.

⁵⁴ Nestor 1945, p. 175.

⁵⁵ Schroller 1933, p. 69.

Transilvania, acesta îl data în epoca recentă a pietrei⁵⁶. Pentru o epocă a cuprului se pronunță, ulterior, și arheologul brașovean A. Prox în privința culturii Schneckenberg⁵⁷. La finele anilor '40, M. Roska utiliza noțiunea de „epoca de aramă”, anterioare celei a bronzului⁵⁸.

D. Berciu, încercând să situeze cultura Glina în raport cu o epocă a cuprului, o plasa undeva la finele acesteia și la începutul epocii bronzului. Autorul găsește însă că o *epocă a cuprului* (*Kupferzeit*) e mai nimerită pentru zona Ungariei decât pentru realitățile sud-carpătice românești⁵⁹. Într-un mod ușor diferit se exprima în anul 1961, când era de părere că nu putem vorbi de o „perioadă eneolitică” sau „epocă a cuprului” pe teritoriul României⁶⁰.

Istoriografia postbelică va înlocui treptat noțiunea de epocă a cuprului (*Kupferzeit*) cu cea de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, în încercarea de a exprima cât mai fidel trecerea de la modul de viață neolitic/eneolitic la cel caracteristic epocii bronzului⁶¹. Între culturile reprezentative, întotdeauna vom regăsi și cultura Coțofeni, ca cea mai importantă manifestare a acestei epoci, cu toate că, izolat, vom găsi și încadrări în *neoliticul târziu*⁶².

Însă, până la definirea mai explicită a „tranziției” au existat unele încercări, încă din anii '60 ai secolului trecut de a reintroduce/păstra în terminologia românească noțiunea de *epoca cuprului* (*Kupferzeit*)⁶³. Prima încercare aparține lui N. Vlassa care procedase nu la o înlocuire a epocii cuprului cu cea eneolitică, ci stabilise o *sucesiune* eneolitic-epoca cuprului, celei din urmă atribuindu-i pentru Transilvania descoperirile de tip Bodrogkeresztúr, cimitirul de la Decea Mureșului, influențele Baden-Pécel, „eventualele materiale usatoviene din Secuime”, alături de culturile Coțofeni și Schneckenberg⁶⁴. Ulterior, un alt reprezentant al școlii clujene, K. Horedt, adept al existenței unei epoci a cuprului în Transilvania, include aici culturile Petrești, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, grupul Decea Mureșului, cultura Coțofeni, cu „grupul” său „Câlnic” și cultura Schneckenberg, ultima evoluând, prin faza sa B, și în bronzul timpuriu⁶⁵. Incluziunea destul de constantă a descoperirilor Coțofeni în epoca cuprului o regăsim și la I. Ferenczi⁶⁶. Dintre exemplele recente, Zoia Maxim încadra, de asemenea, descoperirile Coțofeni de la Bernadea în *etapa*

⁵⁶ *Ibidem*, p. 33-34.

⁵⁷ Prox 1941, p. 80, 90.

⁵⁸ Roska 1949, p. 70, 75.

⁵⁹ Berciu 1937, p. 67-68.

⁶⁰ Berciu 1961, p. 81.

⁶¹ Sugestivă este poziția adoptată în timp de către I. Nestor, care din promotor în perioada interbelică a utilizării noțiunii de „epoca cuprului”, în anul 1960 afirma că, deși se constată o intensificare a metalurgiei cuprului, „pe teritoriul României nu se poate vorbi de o «epoca a cuprului»” (Nestor 1960a, p. 75).

⁶² Macrea, Crișan 1964, p. 351.

⁶³ Pentru problematica „epocii de cupru” în centrul și sud-estul Europei, vezi Hachmann 1991, p. 699-701, 708-711.

⁶⁴ Vlassa 1964, p. 362, nota 55; vezi și Vlassa, Daicovicu 1974, p. 17.

⁶⁵ Horedt 1968, p. 112.

⁶⁶ Ferenczi 1964, p. 76; Ferenczi 1973, p. 545; Ferenczi 1974, p. 27; Ferenczi, Ferenczi 1975, p. 65; Ferenczi, Ferenczi 1979, p. 414.

*târzie a cuprului*⁶⁷, folosind termenul și cu alte ocazii, în paralel cu cel de *eneolitic*⁶⁸. Cu toate acestea însă, în cartea sa despre „Neo-Eneoliticul din Transilvania” nu găsim niciun cuvânt despre ce înțelege domnia sa ca fiind eneolitic și nici despre cultura Coțofeni⁶⁹. Împreună cu Gh. Lazarovici, autoarea va include descoperirile Coțofeni în epoca târzie a cuprului (*Spätkupferzeit*), epocă în a cărei fază timpurie ar fi evoluat culturile Petrești și Tiszapolgár, motivând alegerea termenului ca expresie a maximei dezvoltări a metalurgiei cuprului⁷⁰.

Însă, cu doar puțin timp înainte, cu prilejul publicării studiului privind necropola tumulară de la Poiana Aiudului, semnat N. Vlassa, Gh. Lazarovici și M. Takács, dar apărut după decesul primului dintre autori, întâlnim formulări precum în „în perioada eneolitică târzie, în regiunea carpato-dunăreană au loc mari transformări etnoculturale determinate, în primul rând, de dezvoltarea metalurgiei aramei, precum și de influențele și presiunile exercitate de mișcarea culturilor stepice [...]” ori „eneoliticul târziu - marcat îndeosebi de evoluția etapelor târzii ale culturii Coțofeni -, odată cu dezvoltarea metalurgiei bronzului arsenic [...]”⁷¹. Deci, Coțofeni în *eneolitic târziu*. Din nou, la scurt timp, deși mai ponderat, Gh. Lazarovici susține folosirea în continuare a termenului de *epoca cuprului*, dar cu referire mai degrabă la realitățile din Transilvania și Banat, în legătură cu culturile Tiszapolgár și Bodrogheresztúr⁷². Cu toate acestea, în ultimul timp, acesta include în mod constant cultura Coțofeni în epoca cuprului⁷³ sau, mai precis, în „epoca târzie a cuprului”, asimilată perioadei de „tranziție”⁷⁴.

Mai recent, constatăm că noțiunea de *epoca cuprului* este agreată din nou de către unii specialiști. Unul dintre promotorii ei este Fl. Gogâltan⁷⁵, în opinia căruia epoca cuprului ar dura între anii 4500-2500 BC⁷⁶. Autorul ne spune că acea „perioadă finală a epocii cuprului este sinonimă cu cea de eneolitic final sau târziu avansată mai nou pentru secvența de timp în care evoluează cultura Coțofeni din Transilvania și Banat”⁷⁷. Motivarea unei astfel de alegeri s-a făcut din dorința de „a respecta o tradiție istorică în zonă pentru definirea acestei perioade dar și terminologia din sud-estul Europei Centrale”⁷⁸.

---

⁶⁷ Vlassa, Kalmar 1987, p. 154-155.

⁶⁸ Kalmar 1980; Kalmar 1981; Kalmar, Tatu 1985; Kalmar-Maxim 1988; Maxim 2003, p. 7; Maxim *et alii* 2006, p. 377-378 ș.a.

⁶⁹ Maxim 1999.

⁷⁰ Lazarovici, Kalmar-Maxim 1988, p. 1000, 1003; Lazarovici, Piciu 1988, p. 927; Maxim 2011, p. 45.

⁷¹ Vlassa *et alii* 1986, p. 59.

⁷² Beșliu *et alii* 1992, p. 101.

⁷³ Lazarovici *et alii* 2006, p. 259.

⁷⁴ Lazarovici, Lazarovici 2007, p. 308 și urm.

⁷⁵ Gogâltan *et alii* 2008, p. 114.

⁷⁶ Gogâltan 2008, p. 81; Gogâltan 2011, p. 101-102; Gogâltan, Ignat 2011, p. 7.

⁷⁷ Gogâltan, Molnár Kovács 2009, p. 63, nota 286; Gogâltan 2013, p. 31, afirmație care reiese din titlul studiului; vezi și Gogâltan, Ignat 2011, p. 7.

⁷⁸ Gogâltan, Ignat 2011, p. 7, nota 2.

Terminologia o întâlnim, de asemenea, și la alți autori, care influențați de scrierile lui Fl. Gogâltan, au utilizat-o, mai mult sau mai puțin⁷⁹. Cel mai bun exemplu, este cel al lui V. Sava, care a inclus perioada de evoluție a culturilor Baden și Coțofeni la finalul epocii cuprului din Câmpia de Vest a României, din dorința exprimată, de asemenea, de racordare la terminologia din țările vecine spre vest României⁸⁰. Însă, în acest an, în ultima sinteză asupra aceiași problematici, autorul și-a intitulat lucrarea *Eneoliticul târziu*, aici incluzând, potrivit autorului, „descoperirile asociate ceramicii Cernavodă III-Boleráz, Baden și Coțofeni”⁸¹.

Orientat, probabil, mai mult spre realitățile din spațiul balcano-anatolian, M. M. Ciută încadrează cultura Coțofeni în *chalcolithic*⁸², optând, deci, pentru utilizarea echivalentului grecesc, în locul celui consacrat în terminologia central-europeană și românească de *eneolitic*, pe care îl utilizează pentru studiile în limba română⁸³. Pentru D. Diaconescu, „civilizațiile Coțofeni și Baden” aparțin *eneoliticului final*, cu toate că remarca faptul că în Bulgaria, descoperirile similare de acolo aparțin bronzului timpuriu; cu toate acestea, consideră că folosirea noțiunii de *Copper Age/epoca cuprului* este mai potrivită pentru descoperirile atribuite culturii Tiszapolgár⁸⁴.

Dar, majoritatea specialiștilor nu au aderat la folosirea termenului de *epoca cuprului* pentru spațiul românesc. Vl. Dumitrescu încadra culturile Petrești, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr în „perioada eneolitică”, respingând includerea lor într-o „epocă de aramă”, pe motiv că ultimul termen ar fi impropriu pentru teritoriul României, întrucât dezvoltarea metalurgiei cuprului nu ar fi atins un nivel atât de ridicat ca în zona Ungariei sau Slovaciei⁸⁵. În ultimul tratat de *Istoria Românilor*, apărut sub egida Academiei Române, M. Petrescu-Dîmbovița contesta folosirea pentru teritoriul României a termenului de „epoca aramei”, deoarece ea nu ar acoperi realitățile întâlnite aici⁸⁶, poziție pe care se va situa, în aceeași lucrare, și Al. Vulpe, care aprecia că folosirea termenului de „epocă a cuprului” contravine realităților de la noi, de aceea nici nu s-a bucurat de succes⁸⁷. Epoca cuprului și-ar

⁷⁹ Fazecaș, Marta 2014, p. 7. Autorii referindu-se la o locuire Baden o includ în epoca „eneolitică târzie”, însă în rezumatul în limba engleză se utilizează noțiunea de „Late Copper Age”, în locul celei echivalente de „Late Eneolithic”.

⁸⁰ Sava 2008, p. 45, 60-62.

⁸¹ Sava 2015, p. 90. Monografia cuprinde și o trecere în revistă a terminologiei folosite de-a lungul timpului, similară ca sferă de interes cu studiul nostru (*ibidem*, p. 61-69). Pentru a nu se crea confuzii, trebuie să atragem atenția că, dorind să ne lămurească asupra traducerii corecte din germană pentru *Stein- und Kupferzeit*, colegul meu greșește, întrucât nu „epoca neo- și eneolitică (deci neolitică și eneolitică)”, cum o afirmă în unele locuri, este varianta corectă (vezi, îndesebi, *ibidem*, p. 64, nota 23), ci *neolitic și epoca cuprului*, eneoliticul având echivalentul german de *Steinkupferzeit*.

⁸² Ciută 2008; cu toate că la alte studii, în rezumatele în limba engleză, utilizează termenul de „Late Eneolithic” (cf. Ciută, Gligor 2003, p. 26).

⁸³ Ciută, Gligor 2003, p. 17; Ciută 2010, p. 47, 49. Într-un material aflat în acest volum se utilizează cu predilecție noțiunea de *eneolitic*, însă atunci când se discută piesa de metal care face obiectul studiului, ea este legată de „mediul cultural al perioadei târzii a epocii cuprului, mai precis culturii Coțofeni” (Ciută, Ciută 2015).

⁸⁴ Diaconescu 2009, p. 25-27.

⁸⁵ Dumitrescu 1974, p. 26, nota 7.

⁸⁶ Petrescu-Dîmbovița 2001a, p. 121.

⁸⁷ Vulpe 1997, p. 37; Vulpe 2001b, p. 221.

avea începuturile, spune în continuare Vulpe, odată cu eneoliticul; în opinia mării majorități a specialiștilor ea se suprapune pentru spațiul României cu eneoliticul și perioada de tranziție spre epoca bronzului încorporând, deci, culturile întâlnite în acest interval de timp⁸⁸.

Pentru zona ungară, P. Raczky, referindu-se la epoca cuprului, includea aici evoluțiile culturilor Lengyel, Balaton, Lasinja, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Baden și orizonturile Hunyadi-halom, respectiv Furchenstich-ul vechi; această perioadă, cu o evoluție de cca. 2000 de ani, a fost plasată între a doua jumătate a mileniului V și prima jumătate a mileniului III⁸⁹.

Foarte de curând, W. Schier a publicat un studiu în care și-a propus să analizeze critic și modul în care s-a utilizat noțiunea de „Copper Age” la nivel paneuropean, sugerând că în momentul de față este desuetă și ar fi preferabilă înlocuirea sa cu cea de „Eneolithic” ori „Chalcolithic”⁹⁰.

O soluție de compromis în clarificarea problemei departajării eneoliticului (*eneolitic* este un cuvânt preluat din franceză - *énéolithique* -, compus din latinescul *aeneus* = de aramă și grecescul *lithos* = piatră) de epoca bronzului a fost cea a introducerii unei noi perioade „tampon”, numită convențional *perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului*. Pentru aproape o jumătate de secol, noua noțiune a contribuit la menținerea la un oarecare numitor comun a realităților culturale din zona Bazinului Dunării de Jos și chiar a Bazinului Carpatic, fiind îmbrățișată de cea mai mare parte a arheologilor români, bulgari și sârbi.

În România, termenul are deja o vechime apreciabilă, fiind utilizat încă din perioada interbelică. Îl folosește în mod repetat, începând cu anul 1939, D. Berciu⁹¹, în diferite formule, precum cea din anul 1946: „perioada de tranziție a eneoliticului nostru, de sfârșit [...]”⁹². În Transilvania, la scurt timp, apare la arheologii clujeni. M. Roska, în repertoriul său utilizează denumirea, însă doar pentru a cita o încadrare propusă de H. Schroller, care la rândul său folosise și el această noțiune, pentru descoperirile de la Aninoasa, Ariușd, Cristian, Turia și Satu Nou⁹³; în cazul unei descoperiri (cea de la Hărman) o folosește, însă fără a o prelua ca citare⁹⁴. K. Horedt, în anul 1943, când s-a referit la cultura Coțofeni, a făcut-o într-un context în care sublinia „marile prefaceri și transformări în faza de tranziție între epoca neolitică și de bronz”⁹⁵.

În anul 1950, I. Nestor, discutând despre „problemele care se pun în legătură cu sfârșitul epocii neolitice și trecerea la epoca de bronz”, susținea faptul că aceasta este însoțită de folosirea bronzului și de adânci transformări în modul de viață, desfășurate uneori cu atâta repeziciune, încât ele dau impresia unor „rupturi”

---

⁸⁸ Vulpe 2001b, p. 222.

⁸⁹ Raczky 1995, p. 51.

⁹⁰ Schier 2014, p. 419, 432.

⁹¹ Berciu 1939, p. 83, 86; Berciu, Berciu 1946, p. 66; Berciu *et alii* 1951, p. 239; Berciu 1961, p. 16, 125; Berciu 1965, p. 64; Berciu 1967, p. 208-210.

⁹² Berciu, Berciu 1946, p. 66.

⁹³ Roska 1942, p. 21, 33, 72, 79, 121.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 260.

⁹⁵ Horedt 1949, p. 66.

nefirești, dar în cadrul unei dezvoltări locale⁹⁶. Nestor este semnatul și părții din tratatul editat de Academia Română în anul 1960, ce poartă titlul *Perioada de tranziție către epoca bronzului (circa 1900-1700 î.e.n.)*. Referindu-se concret la evoluția culturii Coțofeni, autorul aprecia că formarea și dezvoltarea acesteia aparțin tranziției, dar în Banat și Transilvania „durează, în forme evolute, mai mult”, avansând în epoca bronzului, iar ca să fie clar în privința conținutului, sublinia faptul că și cultura „ceramicii cu împunsături succesive” din Transilvania aparține tot culturii Coțofeni, însă o tratează separat, în capitolul dedicat epocii bronzului⁹⁷.

Un studiu special dedicat folosirii în literatura românească a noțiunilor de eneolitic, epoca cuprului și perioadă de tranziție spre epoca bronzului îi aparține lui D. Popescu. Autorul sesiza folosirea a cel puțin trei termeni diferiți pentru a desemna aceeași perioadă/epocă: eneolitic, epoca cuprului, perioadă de tranziție, la care adaugă un al patrulea, cel de începutul epocii bronzului⁹⁸. Popescu formula, cu acest prilej, și o problemă esențială sintetizată într-o întrebare, devenită din păcate retorică: „Se pune întrebarea [...] dacă o cultură care aparține epocii bronzului, îi poate aparține numai într-o fază mai evoluată, fazele sale mai vechi aparținând altor epoci?” [s.n.], situație valabilă și în cazurile în care doar „aspectul/cultura Coțofeni-Câlnic” ar aparține, după unii specialiști, epocii bronzului⁹⁹. Autorul nu poate să nu remarce, la finalul discuției sale, faptul că admitând existența unei perioade de tranziție, durata sa mare în timp nu o mai recomandă cu o atare denumire¹⁰⁰.

Începând cu perioada ce a urmat celui de-al Doilea Război Mondial, dar mai cu seamă spre finele veacului, tot mai multe voci din arheologia românească vor adopta noțiunea de *tranziție de la (e)neolitic la epoca bronzului*, exprimată la modul mai mult sau mai puțin personal, de nume precum I. Nestor¹⁰¹, M. Petrescu-Dîmbovița¹⁰², M. Macrea și I. H. Crișan (care atribuie „perioadei de trecere spre epoca bronzului” descoperirile din cultura Decea Mureșului de la Cuci-Dealul Orosia¹⁰³), E. Comșa¹⁰⁴, S. Dumitrașcu¹⁰⁵, G. Ferenczi și I. Ferenczi (care includ în perioada de tranziție și cultura Ariușd, prin materialele de la Mugeni)¹⁰⁶, R. Vulpe¹⁰⁷, iar mai recent la C. M. Mantu¹⁰⁸, C. Schuster¹⁰⁹, Zs. Székely¹¹⁰, S. M.

⁹⁶ Nestor 1950, p. 214, 218.

⁹⁷ Nestor 1960a, p. 79-80; Nestor 1960b, p. 96, 98-100.

⁹⁸ Popescu 1970, p. 56, 58-59.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 57.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 60.

¹⁰¹ Nestor 1950, p. 214, 218.

¹⁰² Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 116, 152. Chiar și acum un deceniu, în monografia, al cărei autor este, dedicată săpăturilor de la Cucuteni-*Cetățuie*, putem găsi mai multe intervenții ale sale (dar și un capitol special semnat de R. Alaiba), privitor la „perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului” (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, p. 35-36, 229, 237, 242, 270, 287-300, 330), dovadă că termenul și l-a însușit până la finalul carierei științifice a domniei sale.

¹⁰³ Macrea, Crișan 1964, p. 354.

¹⁰⁴ Comșa 1972.

¹⁰⁵ Dumitrașcu 1967a, p. 159-160; Dumitrașcu 1967b, p. 96.

¹⁰⁶ Ferenczi, Ferenczi 1975, p. 65.

¹⁰⁷ Vulpe 1976, p. 37-38.

¹⁰⁸ Mantu 1995, p. 217-221, 223; Mantu 1998, p. 168-169.

¹⁰⁹ Schuster 1997, p. 153.

¹¹⁰ Székely 1997, p. 23-25.

Petrescu¹¹¹ ș.a. Termenul îl întâlnim și la arheologii sârbi (spre exemplificare, la M. Garašanin¹¹² sau B. Čović și I. Marović, cei din urmă incluzând prima fază de evoluție a culturii Cetina în perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului)¹¹³.

La Sarajevo (1977, 1981) și Cracovia (1979) s-au organizat mai multe mese rotunde cu tema *Tranziția de la neolitic la epoca bronzului*, concretizate prin publicarea unor studii dedicate special acestei problematici¹¹⁴. Relevante sunt și concluziile formulate de echipa editorială a volumului apărut la Sarajevo, cu privire la tranziția de la eneolitic la epoca bronzului, diferențiat pe regiuni. Pentru teritoriul României perioada ar fi început cu participarea unor elemente răsăritene și s-ar fi încheiat cu formarea unor grupe ale bronzului timpuriu. În fosta Iugoslavie, acestei perioade i-au fost atribuite fazele târzii ale culturii Vučedol¹¹⁵.

Al. Vulpe, referindu-se la perioada de timp cuprinsă între încetarea culturilor eneolitice locale și începutul epocii bronzului, numită în jargon arheologic „perioadă de tranziție”, spune că aceasta nu ar fi decât „o expresie a neputinței și a dezacordului cercetătorilor de a defini o perioadă, de altfel destul de lungă (după unii circa 500, după alții 700-800 de ani; în linii mari, deci, cea mai mare parte a mileniului III)”¹¹⁶. Iată o remarcă, pe cât de pertinentă, pe atât de actuală. Același cercetător este însă de părere că nu există nicio ruptură structurală între „așa-zisa perioadă de tranziție și primele culturi, despre care majoritatea cercetătorilor sunt de părere că alcătuiesc începutul epocii bronzului propriu-zise (resp. culturile Glina-Schneckenberg, faza Călnic a culturii Coțofeni, Periam, Vučedol cu Zók și Nyírség)”¹¹⁷, punct de vedere susținut și în ultimele decenii. Revenind relativ recent asupra noțiunii de „perioadă de tranziție”, Al. Vulpe remarcă faptul că orice tentativă de delimitare obiectivă între epoca eneolitică și cea a bronzului „rămâne

---

¹¹¹ Petrescu 2000, p. 56-64.

¹¹² Garašanin 1983.

¹¹³ Cf. Benac 1983, p. 44.

¹¹⁴ Vezi lucrările din *Godišnjak*, XXI, 1983, p. 9-220.

¹¹⁵ *Godišnjak*, XXI, 1983, p. 225, cu concluziile: « A la réunion à Sarajevo a été accentuée l'opinion qu'il faut compter à une période de transition de l'époque énéolithique à l'âge de bronze; au moins dans les régions déterminées européennes. Une telle période de transition est assez visible sur le territoire de la Roumanie, sur lequel - avec la participation de quelques éléments e l'Est - ont été finalement formés les nouveaux groupes appartenant à l'âge de bronze (par ex. Glina, Schneckenberg et semblables). Dans le régions yougoslaves, à cette période de transition auraient appartenir les phases les plus récentes de la culture de Vučedol, c'est-à-dire son type Ljubljana et les autres lui semblables. Même après cela et partiellement sur la base de cela, se sont formés les groupes de Vinkovci-Somogvár, Cetina, Belotić-Bela Crkva qui appartiennent à l'âge de bronze ancien.

A cette réunion a été accentuée l'opinion qu'au début de l'âge de bronze ancien a existé une large région de Caucase jusqu'à l'Espagne et la Petite Pologne, dans laquelle apparaissent les manifestations a semblables, surtout en céramique. Les recherches futures montreront s'il y s'agit de la mode, des influences ou des concordances éventuelles.

Il est intéressant qu'il existe pour l'instant une discontinuation culturelle dans les tels en Bulgarie du sud-est entre la chalcolithique et l'âge de bronze ancien. Il faut confirmer ce phénomène par les nouvelles recherches, parce qu'alors dans cette région on ne pourrait s'agir d'une période de transition ».

¹¹⁶ Vulpe 1974, p. 244; Vulpe 1997, p. 46.

¹¹⁷ Vulpe 1974, p. 244-245.

pur convențională”¹¹⁸, fiind adeptul unei perioade de tranziție scurte *ce precede* [s.n.] însă „blocul cultural Baden-Coțofeni”, anterioară, *grosso modo*, anului 3500 BC. Termenul de „perioadă de tranziție” se justifică, însă, doar dacă nu se face abuz de el și dacă exprimă realități derulate într-un răstimp scurt de timp¹¹⁹. În această „tranziție scurtă”¹²⁰, justificată deocamdată ca denumire, s-ar putea include, în opinia domniei sale, manifestări culturale greu de apreciat ca reflectând tradiții locale sau infiltrări alogene, precum Cernavodă I-III, Boleráz, Celei, Herculane II, Cheile Turzii, Foltești, Horodiștea, Gorodsk, Usatovo etc., ce separă sfârșitul „neoneoliticului” de epoca bronzului¹²¹. De asemenea, și în Câmpia Tisei cultura Baden ar urma culturii Bodrogkeresztúr după o scurtă perioadă de tranziție¹²².

O definiție a termenului de *perioadă de tranziție* o datorăm și lui V. Leahu. Chiar dacă face referire la perioada de tranziție de la epoca bronzului la epoca fierului, se remarcă actualitatea conținutului ei și astăzi¹²³.

În efortul de peste patru decenii de analiză a culturii Coțofeni, cu cele mai importante contribuții în acest sens, P. Roman și-a canalizat atenția și asupra discutării unor probleme de terminologie. De la bun început, cercetătorul bucureștean a fost adeptul utilizării noțiunii de *perioadă de tranziție*, în relație cu manifestările de tip Coțofeni și Baden¹²⁴. Perioada de trecere ar fi fost marcată de o instabilitate etno-culturală care a încetat odată cu cristalizarea grupelor culturale ale epocii bronzului¹²⁵. Replicând la afirmația lui H. Ciugudean potrivit căreia sintagma de „perioadă de tranziție” este scoasă din limbajul de specialitate din țările vecine, P. Roman subliniază că acest termen cu atât mai mult este potrivit cu cât, pe de o

¹¹⁸ Vulpe 2001c, p. 222.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 228, nota 6, autorul afirmă: „O perioadă de « tranziție » reflectă mai degrabă stadiul încă insuficient al cunoștințelor, dar și gradul de convenție al separării perioadelor. Oricum, este nepotrivit să se utilizeze o astfel de denumire pentru etape mai lungi”.

¹²⁰ Vezi și Vulpe 1995, p. 18.

¹²¹ Vulpe 1997, p. 42; Vulpe 2001c, p. 223, 228, nota 6, fig. 30.

¹²² Vulpe 2001c, p. 228. Cu peste patru decenii în urmă, notăm aici faptul că un cimitir Bodrogkeresztúr (de la Ciumești) a fost atribuit, chiar din titlul în română, „tranziției”: *Morminte din perioada de tranziție spre epoca bronzului de la Ciumești*, însă, într-un mod inedit, în rezumatul tradus în germană se evită această terminologie: *Die Friedhof des Typus Bodrogkeresztúr von Ciumești (jud. Satu-Mare)* (Kacsó 1969, p. 49, 54).

¹²³ Leahu 1973, p. 480, din care citez: „Perioada de trecere de la o epocă la alta a societăților omeneste poate fi considerată acea etapă (de timp și evoluție) în care se constată - generând însă și aspecte aparte, noi, de ordin istoric, etnic, social sau cultural-arheologic - atât elemente aparținând unei epoci ce și-a consumat în esență procesele și fenomenele ce i-au fost proprii, cât și elemente care reprezintă germinația unei noi etape de dezvoltare, dar care se vor constitui, se vor întrepătrunde și vor evolua într-o deplină capacitate de afirmare numai după dispariția a ceea ce a marcat simptomele epocii anterioare. Perioadă de trecere este acea etapă de evoluție în care, pe baza coexistenței și complinirii vechiului cu noul, se nasc sau se produc aspecte, relații și fenomene ale dezvoltării societății pe care epocile ce o mărginesc, între care ea le unește, nu le-au cunoscut - oricum ca elemente tipice, pe deplin definitorii”.

¹²⁴ Morintz, Roman 1968; Morintz, Roman 1969; Roman 1976, p. 77; Roman, Némethi 1978, p. 58-62. Varianta în limba engleză a cărții *Cultura Coțofeni*, a fost publicată la Oxford, sub titlul *The Late Copper Age Coțofeni Culture of South-East Europe* (Roman 1977), dar a fost retrasă curând de pe piața editorială din cauza traducerii defectuoase, în care chiar titlul nu exprima punctul de vedere al autorului (Roman 2000, p. 309). Prin urmare, nu se poate folosi pentru terminologia de limbă engleză.

¹²⁵ Roman 1981, p. 162.

parte scoate în evidență specificitățile culturale nord-dunărene, iar pe de altă parte el nu împiedică integrarea acestor fenomene în cronologia preistoriei europene¹²⁶. S. Morintz, un apropiat al lui P. Roman, vedea perioada de tranziție spre epoca bronzului ca pe una complexă, cu o desfășurare etapizată. Etapa a doua din această evoluție ar fi fost reprezentată de orizontul Mihalić-Coțofeni-Baden¹²⁷.

Un punct de vedere similar îl vom regăsi și la Vl. Dumitrescu, care în ultima sinteză a preistoriei românești apărută înainte de 1989, *Dacia înainte de Dromihete*, a prezentat întreaga problematică ridicată de perioada de tranziție spre epoca bronzului, pe care autorul o data între cca. 2700 și sfârșitul mileniului III BC și a cărei cultură reprezentativă este desemnată ca fiind cultura Coțofeni¹²⁸.

Arheologia bulgară a îmbrățișat și ea, parțial, noțiunea de „tranziție spre epoca bronzului”. Mă rezum aici însă în a consemna opinia Henriettei Todorova, care vedea în conținutul „tranziției” un parcurs cu două etape diferite: eneolitic final (ori post-eneolitic) și proto-Bronz, însă derulat anterior formării culturii Coțofeni¹²⁹, a cărei existență este considerată ca fiind una, prin excelență, aparținătoare începutului epocii bronzului¹³⁰.

Dar, pe măsură ce aspectele legate de sfârșitul culturii Coțofeni și cele ale începutului epocii bronzului au început să se detalieze, prin precizarea particularităților tehnologice, de cultură materială și spirituală, de habitat și economie, a devenit tot mai dificilă trasarea unei granițe între perioada de tranziție și epoca bronzului. Acest fapt a fost remarcat și subliniat deja cu două decenii în urmă de către H. Ciugudean¹³¹. Atingând tangențial și problematica terminologiei legate de începuturile epocii bronzului, N. O. Boroffka observa faptul că în literatura românească, cu două excepții (D. Popescu și Al. Vulpe) nu a fost explicat îndeajuns termenul de „perioadă de tranziție” și nici nu a fost demonstrată clar folosirea denumirii de „epoca bronzului”, din moment ce aliajul între cupru și cositor apare abia în timpul bronzului mijlociu¹³².

După 1990, pe fondul unei libertăți (și) de opțiuni mai mari din partea specialiștilor, în arheologia românească au „explodat” teme, teze, ipoteze, dar și termeni, ajungându-se ca în scurt timp, cam toate noțiunile utilizate până atunci să se regăsească în studii contemporane ca apariție.

N. Ursulescu, una dintre vocile cu autoritate în domeniu, a propus, acum două decenii, o nouă periodizare pentru culturile eneolitice din România, folosind un sistem tripartit: eneolitic timpuriu, eneolitic dezvoltat, eneolitic final. În eneoliticul final, ce înlocuia noțiunea de „perioadă de tranziție de la neolitic la epoca bronzului” erau incluse acum manifestări culturale precum Horodiștea-

---

¹²⁶ Roman 2000, p. 310.

¹²⁷ Morintz 1980, p. 51.

¹²⁸ Dumitrescu, Vulpe 1988, p. 51-59.

¹²⁹ Todorova 1995, p. 89-92.

¹³⁰ Alexandrov 1990; Alexandrov 1995, p. 253-268.

¹³¹ Ciugudean 1996, p. 16, unde autorul menționează că „Diferențele sunt și mai mici între așa-numita perioadă de tranziție și primele manifestări ale epocii bronzului, trecerea la epoca bronzului fiind un fenomen greu, dacă nu imposibil de fixat în timp și spațiu [...]”.

¹³² Boroffka 1994, p. 261, nota 4.

Erbiceni, Foltești-Cernavodă II, Cernavodă III, Coțofeni, Baden și Kostolac¹³³. Autorul, referindu-se la perioadele de tranziție ale preistoriei, remarcă faptul că ele se fac „de cele mai multe ori, gradual, menținându-se laolaltă, pentru o vreme, elemente ale vechiului și noului”¹³⁴. Criticând coborârea începutului epocii bronzului pe la 3500 BC, propusă de Al. Vulpe, consideră ca fiind o greșeală desființarea unei perioade atât de lungi de timp (legată, spune domnia sa, mai mult de fenomene eneolitice) și includerea sa în bronzul timpuriu, cu atât mai mult cu cât, în această vreme nu există obiecte lucrate din bronz¹³⁵. Recent - deși autorul a inclus la un moment dat cultura Coțofeni în bronzul timpuriu¹³⁶ -, a pledat pentru o terminologie în care să se renunțe la noțiunea de *epoca cuprului* în beneficiul celei de *eneolitic*, argumentând cu rolul pe care îl joacă încă industria litică¹³⁷.

Încă din anul 1995, H. Ciugudean a folosit, e adevărat pentru un studiu în limba engleză, termenul de *Later Eneolithic* pentru desemnarea perioadei anterioare bronzului timpuriu¹³⁸. Mult mai explicit în argumentarea includerii fenomenului Coțofeni în eneolitic se va exprima în monografia dedicată descoperirilor din Transilvania și Banat, motivându-și alegerea prin nevoia de racordare a realităților din teritoriile românești la sistemele cronologice central și sud-est european¹³⁹. Opțiunea terminologică s-a dovedit atunci inspirată, întrucât se afla în „trend”, fiind preluată curând și în lucrările lui Fl. Gogâltan, care a utilizat frecvent noțiunile de *eneolitic târziu*, *finalul/sfârșitul eneoliticului*, *sfârșitul eneoliticului târziu*, atât în teza sa de doctorat, cât și în alte lucrări¹⁴⁰. Termenul „eneolitic” îl va folosi, recent, și C. N. Rîșcuța¹⁴¹, după ce a renunțat, pe rând, la noțiunile de „perioadă de tranziție”¹⁴² și „bronz timpuriu”¹⁴³, pentru a încadra descoperirile Coțofeni. Alți autori au uzitat și ei în ultimul timp de termenii *eneolitic*¹⁴⁴ sau *eneolitic final*¹⁴⁵ pentru a încadra descoperirile Coțofeni.

La finalul secolului trecut, majoritatea arheologilor sârbi au inclus și ei cultura Coțofeni în epoca eneolitică: M. Jevtić¹⁴⁶, L. Babović¹⁴⁷, D. Krstić¹⁴⁸, J. Paprenica¹⁴⁹, P. Popović, M. Vukmanović, N. Radojčić¹⁵⁰, R. Vasić¹⁵¹. N. Tasić, de

¹³³ Ursulescu 1993, p. 21, tabel; vezi și Ursulescu 1998, p. 54-57; Ursulescu 2002, p. 54-55, 162.

¹³⁴ Ursulescu 2002, p. 7.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 164-165.

¹³⁶ Ursulescu 2013, p. 56, nota 3.

¹³⁷ Ursulescu 2008, p. 7; Ursulescu 2014, p. 413.

¹³⁸ Ciugudean 1995.

¹³⁹ Ciugudean 2000, p. 15; vezi și Ciugudean 2001, p. 79.

¹⁴⁰ Gogâltan 1999, p. 14 și urm.; Gogâltan 2005, p. 89.

¹⁴¹ Rîșcuța 1999-2000, p. 44; Rîșcuța 2005, p. 100; Rîșcuța *et alii* 2012, p. 59-60, 63; Rîșcuța 2013, p. 57-58, 71.

¹⁴² Rîșcuța 1995-1996, p. 272-275, Rîșcuța 1998, p. 123; Rîșcuța 2001, p. 141, 151, 153.

¹⁴³ Rîșcuța 2000, p. 213, autorul afirmând că „începutul epocii bronzului în zona de sud-vest a Transilvaniei poate fi plasat la nivelul fazei finale a culturii Coțofeni”.

¹⁴⁴ Bejinariu 2013, p. 82.

¹⁴⁵ Bălan, Ota 2012, p. 42, 44-45.

¹⁴⁶ Jevtić 1987, p. 21.

¹⁴⁷ Babović 1986, p. 118.

¹⁴⁸ Krstić 1986, p. 150.

¹⁴⁹ Paprenica 1986, p. 363.

¹⁵⁰ Popović *et alii* 1986, p. 168-169.

pildă, a folosit constant, începând cu anii '80, termenul de eneolitic pentru încadarea culturii Coțofeni¹⁵². În anul 1995, opta din nou pentru utilizarea termenului de *eneolitic*, în locul unor noțiuni precum *epoca cuprului* sau *perioadă de tranziție de la neolitic la epoca bronzului* în lucrarea sa dedicată acestei epoci în zona central-vestică a Balcanilor¹⁵³. Culturile Cernavodă III-Boleráz, Baden, Kostolac, Coțofeni, orizontul Retz-Gajary și cultura mormintelor tumulare au fost incluse în eneoliticul mijlociu, iar în eneoliticul final, cultura Vučedol¹⁵⁴. Cercetătorii care studiază azi descoperirile Coțofeni-Kostolac din Serbia, precum M. Spasić¹⁵⁵, A. Kapuran și A. Bulatović, le cuprind în (*Late*) *Eneolithic*¹⁵⁶, doar la primul dintre autori fiind observată o tendință de „trecere”, mai mult formală, către noțiunea de *Late Copper Age*, deși textul abundă tot de terminologia *Late Eneolithic*¹⁵⁷.

O bună parte din cercetarea arheologică din România și Bulgaria a considerat că începuturile epocii bronzului se leagă în mod organic de evoluția culturii Coțofeni. Contrastând chiar cu propriile opinii, cei mai mulți dintre autorii care s-au exprimat în termenii anteriori au încadrat cultura Coțofeni și în bronzul timpuriu, cu nuanțe care, în general, se referă la o prelungire a evoluției și în această epocă. Îi menționez aici, în ordine alfabetică, pe I. Andrițoiu¹⁵⁸, E. Amlacher¹⁵⁹, Gh. Baltag, N. O. Boroffka¹⁶⁰, C. Daicoviciu¹⁶¹, S. Dumitrașcu¹⁶², O. Floca¹⁶³, M. Macrea și D. Berciu¹⁶⁴, M. Macrea și I. H. Crișan¹⁶⁵, G. Marinescu (include *toate* descoperirile Coțofeni din nord-vestul Transilvaniei, și cele de început în perioada timpurie a epocii bronzului)¹⁶⁶, I. Paul¹⁶⁷, I. F. Pascu, C. Toma¹⁶⁸, Gh. Petre Govora¹⁶⁹, D. Radu¹⁷⁰, C. N. Rîșcuța¹⁷¹, Zs. Székely¹⁷², C. M. Tătulea¹⁷³, N. Vlassa¹⁷⁴, C. Virag¹⁷⁵, Vl. V. Zirra¹⁷⁶.

---

¹⁵¹ Vasić 1986, p. 269.

¹⁵² Tasić 1985, p. 11; Tasić 1987, p. 16.

¹⁵³ Tasić 1995, p. 10.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 19-84 și tabelul de la p. 18.

¹⁵⁵ Spasić 2010, p. 160-161, 163-168.

¹⁵⁶ Kapuran *et alii* 2007, p. 123; Kapuran, Bulatović 2012, p. 17-19; Kapuran, Milošević 2013a, p. 27-30; Kapuran *et alii* 2013a, p. 100; Kapuran *et alii* 2013b, p. 200-203.

¹⁵⁷ Kapuran 2014, p. 39-52.

¹⁵⁸ Andrițoiu 1975, p. 394; Andrițoiu 1985, p. 15; Andrițoiu 1992, p. 87, 93, pl. 76, tabelul sinoptic.

¹⁵⁹ Baltag, Amlacher 1987-1988, p. 98, 104-105, 108.

¹⁶⁰ Boroffka 1994, p. 261-262, tabelul 14.

¹⁶¹ Daicoviciu 1954, p. 72.

¹⁶² Dumitrașcu 1967b, p. 94-95.

¹⁶³ Floca 1957, p. 8, 435.

¹⁶⁴ Macrea, Berciu 1955, p. 610.

¹⁶⁵ Macrea, Crișan 1964, p. 315.

¹⁶⁶ Marinescu 1994, p. 9.

¹⁶⁷ Paul 1980, p. 26.

¹⁶⁸ Pascu, Toma 2006, p. 309-310.

¹⁶⁹ Petre-Govora 1995, p. 18.

¹⁷⁰ Radu, Moldovan 1981, p. 352.

¹⁷¹ Rîșcuța 1999-2000, p. 213.

¹⁷² Székely 2003, p. 43.

¹⁷³ Tătulea 1983, p. 218.

¹⁷⁴ Vlassa 1961, 34-35.

¹⁷⁵ Virag *et alii* 2006, p. 360.

R. Vulpe includea cultura Coțofeni, alături de manifestările Cernavodă, Horodiștea-Foltești, Baden, Vučedol, „amforelor sferice” și a mormintelor cu ocră în perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, în timp ce bronzului timpuriu îi atribuia civilizația Coțofeni-Câlnic (*Furchenstichkeramik*), Glina-Schneckenberg, Periam ș.a.¹⁷⁷. Prin urmare, autorul făcea clar distincția între faza târzie Coțofeni, atribuită epocii bronzului și etapele anterioare.

O opinie explicită asupra începuturilor epocii bronzului în zona carpato-dunăreană aparține lui P. I. Roman. Potrivit acestuia, infiltrarea culturii mormintelor tumulare cu ocră va coincide cu o nouă etapă de „alimentare” indo-europeană a entităților culturale formate de „strămoșii” acestora, deja sedentarizați și autohtonizați după mai multe generații. Aceștia vor ocupa îndeosebi zona joasă de la Dunărea Inferioară, determinând regruparea populațiilor locale din acest teritoriu. Ca reacție la această pătrundere se formează două mari cercuri culturale: unul răsăritean, cu o puternică componentă alogenă (Foltești III) și un altul central-balcanic - vest-pontic (Ezerovo), în care fondul local este preponderent. Un efect al contactului și întrepătrunderii celor două lumi va fi apariția primelor manifestări culturale cu trăsături specifice epocii bronzului. Acestea ar constitui, potrivit majorității specialiștilor, creația unor populații prototrăce¹⁷⁸. Prin urmare, în zona de contact dintre Dunărea Mijlocie și Dunărea Inferioară se nasc cele dintâi grupe ale bronzului timpuriu. P. Roman plasează momentul la care se petrece procesul ca fiind ulterior culturii Cernavodă II-Foltești II, întrucât elemente de acest tip se regăsesc, asimilate, în diferite grupe din zonă: Zăbala, Glina, Ezerovo, Ezero sau Coțofeni II¹⁷⁹. În cele două cercuri culturale, Foltești III și Ezerovo, se constată o tendință de unificare a culturii materiale, la care contribuie în chip elocvent bunurile sudice din lumea egeică și vest-anatoliană, regăsite sub forma unei mode a vaselor-askos și a cânilor cu buza oblică. Această modă va „sensibiliza” și lumea tumulară de la nordul gurilor Dunării, astfel încât greu se pot face distincții între cele două cercuri culturale și cultura mormintelor tumulare. Cu toate că sunt contemporane unor manifestări ale epocii bronzului (Glina, Ezero, Helladic timpuriu), cele două cercuri culturale, Ezerovo și Cernavodă II-Foltești II, *nu au asimilat trăsăturile esențiale ale epocii bronzului*¹⁸⁰. Trecerea la epoca bronzului s-ar fi petrecut de la est spre vest și nord, moment în care este afectat arealul ocupat de comunitățile Coțofeni¹⁸¹, în dauna cărora se vor forma și primele grupe ale epocii bronzului din centrul și vestul României, nord-vestul Bulgariei și nord-estul Serbiei.

M. Petrescu-Dîmbovița, în ultima sinteză a preistoriei teritoriului României, împărțește eneoliticul în *eneolitic timpuriu* (culturile Vinča târzie, Boian, Vădastra, Hamangia, Turdaș, Iclod, Tisa, Suplac, Stoicani-Aldeni, Precucuteni) și *eneolitic dezvoltat* (culturile Gumelnița, Petrești, Cucuteni-Ariuşd-Tripolie, Tiszapolgár,

¹⁷⁶ Zirra 1994, p. 5; Zirra, Pop 1995, p. 14; Zirra 1997, p. 4; Zirra *et alii* 2001, p. 34; Zirra *et alii* 2002, p. 55; Zirra *et alii* 2005, p. 64.

¹⁷⁷ Vulpe 1976, p. 37-38.

¹⁷⁸ Vezi Roman 1989, p. 53-54.

¹⁷⁹ Roman 1989, p. 54.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*.

Bodrogheresztúr, Cernavodă I și Decea Mureșului)¹⁸², deci nu a inclus și perioada de timp în care evoluează cultura Coțofeni, fapt ce poate fi dedus și din plasarea începuturilor epocii bronzului la cca. 3500 BC¹⁸³.

Pentru Al. Vulpe, faza Călnic a culturii Coțofeni era înțeleasă, acum patru decenii, ca faza cu decor format din împunsături succesive, încadrată de autor în bronzul timpuriu. Motivarea consta în lipsa unor diferențe de ordin structural între manifestările perioadei de tranziție și cele ale bronzului timpuriu¹⁸⁴. Anticipând un punct de vedere, pe care autorul s-a situat ferm în ultimele decenii, în anul 1971 acesta formula următoarea constatare, care s-a dovedit una corectă în timp: „Pentru epoca bronzului vom distinge mai întâi o perioadă de tranziție de la neolitic, în care se situează mulțimea de grupe și mari complexe culturale, în general mai puțin cunoscute, ce succed marilor culturi neolitice. Urmează apoi o perioadă timpurie, în care fenomenele de tranziție capătă o formă stabilă (este evident că pe măsura progresului cercetării, sintagma de « perioadă de tranziție » se va reduce, pentru a dispărea, fiind inclusă în perioada timpurie a bronzului)”¹⁸⁵. În anul 1995 autorul data începuturile epocii bronzului în Bazinul Carpatic pe la 3500 BC, odată cu formarea culturilor Baden și Coțofeni. Totuși, abia din jurul anului 2500 BC Vulpe vorbește de cristalizarea unor grupuri culturale specifice epocii bronzului propriu-zise¹⁸⁶. Mai recent, acesta situează debutul bronzului timpuriu pe teritoriul României în jurul aceleiași date de 3500 BC, odată cu apariția „blocului cultural Baden-Coțofeni”¹⁸⁷, considerat caracteristic pentru debutul epocii bronzului în spațiul carpato-dunărean, întrucât de la începuturile sale prezintă „trăsăturile definitorii ale noii epoci, a bronzului”¹⁸⁸. Prin acesta, Vulpe înțelege descoperirile denumite „Coțofeni” din Transilvania, Banat, Oltenia, jumătatea vestică a Munteniei și nord-vestul Bulgariei și cele denumite „Baden” din Câmpia Tisei, pusta maghiară, Transdanubia, Slavonia, Slovacia, Austria și Moravia. Deși comportă o seamă de trăsături comune (îndeosebi în ceramică) cercetătorul bucureștean remarcă diferențele notabile la nivel regional¹⁸⁹.

Opiniile domniei sale au fost însușite de unii cercetători bucureșteni, cum ar fi R. Băjenaru și A. Popescu, care au inclus în bronzul timpuriu acele „grupe culturale încadrate în mod tradițional în « perioada de tranziție la epoca bronzului », precum Boleraz, Cernavodă III, II, Foltești, Baden sau Coțofeni”¹⁹⁰.

O opinie similară, în bună parte, privitoare la începuturile epocii bronzului la nordul Dunării o are I. Motzoi-Chicideanu. Acesta consideră că epoca bronzului

---

¹⁸² Petrescu-Dîmbovița 2001a, p. 121; Petrescu-Dîmbovița 2001b, p. 148-169, deși aici lipsește cultura Turdaș, inclusă în neoliticul dezvoltat (târziu).

¹⁸³ Petrescu-Dîmbovița 2001a, p. 121.

¹⁸⁴ Vulpe 1974, p. 245, nota 6; p. 249.

¹⁸⁵ Vulpe 1971, p. 311.

¹⁸⁶ Vulpe 1995, p. 18.

¹⁸⁷ Vulpe 2001c, p. 223, 237.

¹⁸⁸ Vulpe 1997, p. 46.

¹⁸⁹ Vulpe 2001c, p. 229.

¹⁹⁰ Băjenaru, Popescu 2012, p. 407, nota 2; Băjenaru 2010, p. 297.

începe „odată cu sfârșitul marilor complexe culturale eneolitice cum sunt Cucuteni-Tripolje, Gumelnița-Karanovo și Bodrogheresztúr”¹⁹¹.

M. Rotea s-a poziționat și el constant în ultimele două decenii în privința încadrării culturii Coțofeni în bronzul timpuriu¹⁹². La un moment dat, autorul afirmă că utilizarea noțiunii de *eneolitic* pentru descoperirile Coțofeni ar fi cea mai nepotrivită, „având în vedere diferențele fundamentale de mod de viață între culturile eneolitice și această cultură”. Chiar dacă definește cultura Coțofeni drept „o cultură de tip tranzitoriu”, optează totuși pentru o datare a sa în bronzul timpuriu¹⁹³, anulând practic ceea ce se înțelege prin culturile „tranzitiei”.

În teza sa de doctorat asupra culturii Coțofeni din Bulgaria, Șt. Alexandrov evită să discute probleme de terminologie, rezumându-se să menționeze că în Serbia fenomenul amintit este inclus în eneolitic, în România în perioada de tranziție spre epoca bronzului, iar în Bulgaria în bronzul timpuriu. Autorul își motivează rezervele personale prin lipsa unor cercetări în detaliu pe spații largi, cât și printr-o interpretare corectă a pieselor de metal¹⁹⁴. Autorul încadrează constant descoperirile Coțofeni sud-dunărene în bronzul timpuriu¹⁹⁵.

Încă din anul 1992, I. Bóna, referindu-se la siturile maghiare ale culturii Makó, le considera reprezentative pentru „faza de tranziție” către epoca bronzului¹⁹⁶. Adoptând o poziție similară, recent, unii cercetători din Ungaria, prin modul în care au precizat denumirea perioadei cuprinse între cca. 2800 și 2600 BC, anume „intermediary period between the Late Copper Age and the Early Bronze Age”¹⁹⁷, „transition to the Bronze Age”, „transition between the Copper and the Bronze Age”¹⁹⁸, „Bronze Age transition”¹⁹⁹, ori „transitional period between Late Copper Age and Early Bronze Age”, ce urmează unei „Late Copper Age” (3600-2800 BC), este evident că simt nevoia unei clarificări terminologice privitoare la perioada contemporană evoluției subfazelor Coțofeni IIIa-IIIb²⁰⁰. De asemenea, cu referire la regiunile estice ale Marii Câmpii Ungare s-au utilizat deja termeni precum „In the Early Bronze Age and the transition period leading to it”²⁰¹. Editarea unui volum special, în anul 2013, purtând titlul *Transition to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*²⁰², este sugestiv pentru tendințele colegilor unguri.

Nu demult, C. Kacsó observa că plasarea cronologică și fenomenologică a culturii Coțofeni este neclară, atât timp cât culturile învecinate și contemporane

¹⁹¹ Motzoi-Chicideanu 2011, p. 50. O respingere a acestei ipoteze, a se vedea la Gogâltan 2013, p. 32, nota 6.

¹⁹² Rotea 1992, p. 95; Rotea 1993, p. 65; Rotea 2005, p. 34, 39-40; Rotea *et alii* 2008, p. 50-51.

¹⁹³ Rotea 2009, p. 10.

¹⁹⁴ Alexandrov 1990, p. 2.

¹⁹⁵ Alexandrov 2007, p. 331, 333.

¹⁹⁶ Bóna 1992, p. 12.

¹⁹⁷ Horváth 2011, p. 75.

¹⁹⁸ Kulcsár, Szeverényi 2013, *passim*.

¹⁹⁹ Kiss, Kulcsár 2007, p. 106; Horváth 2014, p. 99, 101, 120.

²⁰⁰ Barcsi *et alii* 2012, p. 42; Horváth *et alii* 2013, p. 163, 170, tabelul 6.

²⁰¹ Gerling *et alii* 2012, p. 165, 173.

²⁰² Heyd *et alii* 2013.

dinspre vest sunt atribuite fie epocii cuprului, fie chalcoliticului ori neoliticului final²⁰³.

În ceea ce mă privește, am încadrat în mod constant descoperirile Coțofeni în timpul perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului²⁰⁴, în ultimii ani fiind însă prudent în a opera cu oricare încadare²⁰⁵.

Perspectiva tehnologică și fenomenologică

O scurtă trecere în revistă a principalelor puncte de vedere asupra acestor chestiuni ne ajută să observăm poziționarea unor specialiști și în funcție de realitățile enunțate aici.

De pildă, acum o jumătate de veac, K. Horedt în studiul său asupra epocii cuprului în Transilvania atinge și problema delicată a apartenenței topoarelor de cupru cu gaura transversală de înmănușare la epoca bronzului, doar pe criterii tipologice, cu toate că metalul din ele, o spunea clar, nu era bronzul²⁰⁶.

În plan strict tehnologic, P. Roman plasa începutul perioadei de tranziție după dispariția uneltelor masive din cupru, iar începutul epocii bronzului odată cu apariția topoarelor cu un singur tăiș²⁰⁷.

Al. Vulpe, inițial adept al criteriului tehnologic în definirea unor epoci, situa debutul epocii bronzului odată cu constituirea acelor grupe culturale în aria cărora încep să se confecționeze unele tipuri de obiecte din metal specifice, cu o evoluție ce va depăși acest stadiu²⁰⁸. Într-un alt studiu apărut ulterior, Vulpe susținea că despre o *epocă a cuprului*, în sens fenomenologic, nu putem vorbi decât, cel mult pentru neoliticul târziu, criticând utilizarea termenului pentru ansamblul de descoperiri integrate perioadei de tranziție spre epoca bronzului, folosirea termenului de *eneolitic* având avantajul de a reliefa atât caracterul neolitic al epocii, cât și dezvoltarea metalurgiei cuprului²⁰⁹.

H. Ciugudean caracteriza începutul bronzului timpuriu, din punct de vedere tehnologic, prin folosirea alături de obiectele de cupru și a celor realizate prin alierea cuprului cu arsen, fie prin batere, fie prin turnare în tipare mono- sau bivalve. În această etapă își fac apariția și primele depozite, precum cel de la Vâlcele (Baniabic) format din topoare cu gaură de înmănușare transversală²¹⁰.

N. Ursulescu aprecia că uneltele și armele atât de piatră, cât și de metal din perioada eneoliticului final (incluzând aici și cultura Coțofeni) „reflectă perfect trăsăturile unei perioade de tranziție”, subliniind rolul pe care bronzurile arsenice (numite „bronzuri arsenate”) îl au în această perioadă și care „reprezintă o tranziție de la metalurgia aramei la cea a bronzului propriu-zis”²¹¹.

---

²⁰³ Kacsó 1999, p. 56, nota 26.

²⁰⁴ Popa 1995; Popa 1997-1998; Popa 2011a, p. 99-153.

²⁰⁵ Vezi, mai cu seamă, Popa 2012; Popa, Fazecaș 2012, dar și Crandell, Popa 2015.

²⁰⁶ Horedt 1968, p. 112.

²⁰⁷ Roman, Némethi 1978, p. 58-59.

²⁰⁸ Vulpe 1970, p. 2.

²⁰⁹ Vulpe 1974, p. 248-249.

²¹⁰ Ciugudean 1996, p. 19.

²¹¹ Ursulescu 2002, p. 163.

Și din punct de vedere fenomenologic, așa cum se subliniază recent, începând din perioada de final a culturii Coțofeni se constată o tranziție, prin „bronzurile arsenice” sau obiectele de „cupru arsenice” spre metalurgia bronzului propriu-zisă, care nu debutează mai devreme de 2000 BC²¹².

Perspectiva socio-economică și spirituală

Așa cum bine se observa într-o prezentare a terminologiei referitoare la răstimpul dintre sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului, se constată o tendință tot mai evidentă în ultimele decenii de abordare a problemei nu doar strict din punct de vedere fenomenologic. Tendința actuală este de a adopta un alt criteriu decât cel al apariției și utilizării aliajului Cu + Sn în definirea debutului epocii bronzului, tot mai mult făcându-și loc interpretări care țin seama și de modificările social-economice ori de ordin spiritual²¹³, sau cele de natură socio-economică și de habitat²¹⁴.

Acum șase decenii, D. Berciu vedea cultura Coțofeni drept o manifestare „care face legătura cu eneoliticul și deschide cultura bronzului de la noi”²¹⁵. Autorul remarca, în același timp, că obiectele de cupru nu pot constitui, ele însele, un criteriu de departajare netă între două epoci istorice. Conform părerii sale, exprimate în spiritul istoriografiei marxiste, abia creșterea animalelor ar fi adus acea modificare radicală în societatea preistorică²¹⁶.

În *Istoria României*, apărută în anul 1960, I. Nestor plasa în timpul „tranziției către epoca bronzului” ceea ce istoriografia marxistă numea „prima mare diviziune socială a muncii”, caracterizată prin ponderea tot mai mare deținută de creșterea animalelor (incluzând și păstoritul în turme mari), în raport cu cultivarea pământului și apariția unor schimburi regulate cu produse executate de indivizi specializați²¹⁷.

D. Popescu sublinia, acum cinci decenii, necesitatea raportării la prefacerile ce vor genera noile forme de viață, în cadrul cărora contesta rolul exclusiv acordat criteriului tehnologic în definirea epocii bronzului, remarcând procesul de sedentarizare al comunităților Coțofeni ca pe un fenomen specific ulterior epocii bronzului²¹⁸.

O discuție amplă și de substanță asupra noțiunii de perioadă timpurie a epocii bronzului a fost prezentată acum două decenii de către H. Ciugudean, prilej cu care a fost reafirmată necesitatea raportării la toate fenomenele ce însoțesc schimbările din intervalul cuprins între neolitic și epoca bronzului²¹⁹.

Despre „o fază intermediară între eneolitic și epoca bronzului” vorbește și Z. Andrea cu referire la descoperirile ce premerg manifestările de tip Coțofeni, Baden și Kostolac (incluse în bronzul timpuriu) din regiunea central-nordică a

---

²¹² Dani 2013, p. 215-216.

²¹³ Vezi Ciugudean 1996, p. 19.

²¹⁴ Bankoff, Winter 1990, p. 175; Ciugudean 1996, p. 16, 19.

²¹⁵ Berciu 1950, p. 60.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 55.

²¹⁷ Nestor 1960a, p. 72-76, 82.

²¹⁸ Popescu 1970, p. 56.

²¹⁹ Ciugudean 1996, p. 15-21.

Albaniei. Autoarea vede această importantă etapă ca una de dispariție a culturilor neolitice/eneolitice și de apariție a noilor grupe culturale ale bronzului timpuriu, relevând modificări notabile de ordin material, dar și privitor la raporturile economice, sociale sau ale vieții spirituale²²⁰.

Abordând problema metalurgiei cuprului și a bronzului, dar și a ansamblului de fenomene culturale cărora le aparțin cuceririle din plan tehnologic pe teritoriul României, Al. Vulpe își va rezerva, constant, o serie de observații pe marginea definirii și folosirii terminologiei adecvate în cazul perioadei ce premerge direct epoca bronzului. Dacă în anul 1970 lua în calcul criteriul tehnologic²²¹, ulterior va contesta acest mod de abordare, pledând în favoarea adoptării unei viziuni mai ample, ce ia în considerare complexitatea tuturor transformărilor de ordin material și spiritual ce însoțesc începuturile epocii bronzului²²². În anul 2001, renunțând și criticând doar criteriul strict fenomenologic, vede debutul epocii bronzului ca rezultat al unor ample modificări ale habitatului, economiei și tehnologiei, practicilor funerare, precum și al expresiei vieții spirituale. Așezările, spune acesta, sunt de mici dimensiuni, economia devine preponderent axată pe creșterea vitelor, se evidențiază caracterul patriarhal al societății, apar mormintele tumulare ca expresie a ierarhizării sociale, ceramica sărăcește în forme și ornamentație etc.²²³.

Adept al teoriilor lansate de profesorul bucureștean, R. Băjenaru afirmă, la rândul-i că “the phenomenological criterion of fixing the debut of the new epoch to the first items made of copper-tin alloy can no longer be accepted by the modern research. It is considered that the changes in the way of life, habitat, economy, religion and so on, unfortunately aspects that can hardly be detected by the archeological research, are more important”. Autorul stabilește la rândul-i, în detrimentul rolului jucat de criteriul fenomenologic, șase argumente invocate ca specifice epocii bronzului: 1. Un tip nou de habitat, prin dispariția tell-urilor și extinderea locuirilor sezoniere; 2. Apariția tumulilor; 3. Rolul ridicat jucat de creșterea animalelor, cu noi strategii de subzistență; 4. Dispariția drastică a plasicii antropomorfe și a locurilor de cult; 5. Dispariția mării metalurgiei a cuprului și apariția topoarelor cu gaură de înmănușare transversală; 6. Dispariția ceramicii pictate și apariția vaselor ceramice decorate predilect prin incizii și impresiuni²²⁴. Pe linia mentorului său, consideră, de asemenea, că începutul epocii bronzului trebuie plasat pe la mijlocul mileniului IV, incluzând întreaga evoluție a culturii Coțofeni, singurul dezacord cu sistemul preconizat de Vulpe fiind cel legat de existența unei „tranziții” scurte²²⁵.

Foarte recent, T. Horváth aduce în anul 2015 zece argumente în privința continuității organice și supraviețuirii culturale eneolitice la începutul epocii bronzului din Ungaria, cu referire expresă la cultura Baden, contemporană culturii Coțofeni: 1 - *Mapping*; 2 - *Relative chronology*; 3 - *Absolute chronology*; 4 - *Settlement*

---

²²⁰ Andrea 2002, p. 163, 165.

²²¹ Vulpe 1970, p. 2.

²²² Vulpe 1974, p. 244.

²²³ Vulpe 2001b, p. 214-215.

²²⁴ Băjenaru 2010, p. 203-207.

²²⁵ *Ibidem*, p. 297, nota 2.

network; 5 - *Economy*; 6 - *Inventions*; 7 - *Typology*; 8 - *Technology*; 9 - *Ritual life*; 10 - *Mortuary practices*²²⁶.

Tot în acest an a apărut o lucrare fundamentală de economie politică, semnată de către K. Kristiansen și T. Earle. Autorii, deși acceptă o anumită continuitate între neoliticul și epoca bronzului din Europa, sunt de părere că schimbările produse la scară globală sunt dramatice. Principala deosebire ar constitui-o dispariția economiilor emergente și apariția unui tip de comerț „internaționalizat”, devenit regulat, rezultat din nevoia de aprovizionare cu metal, pe distanțe lungi, conectat apoi la comerțul cu sare, animale, produse textile, chihlimbar. Aceste rețele active de comerț ar fi transformat societăți, au mutat centrul de greutate spre marile rute fluviale (pe care se derulau schimburile comerciale) și ar fi născut și întreținut parțial lumea războinicilor, activându-le un statut special²²⁷. Prin urmare, rolul jucat de comerțul cu metale este unul mai important decât aliajul în sine între cupru și staniu pentru definirea noii epoci.

Alte întrebări și câteva concluzii

De la bun început mărturisesc că exprimarea unui punct de vedere detașat, care să țină cont de *toate* realitățile subliniate mai sus, este greu, dacă nu imposibil, de formulat. Desigur, cel mai facil ar fi să se cadă de acord asupra unui termen care să constituie, chiar dacă nu rezolvă problema de fond, o *convenție*.²²⁸ Ar fi, într-adevăr, mai simplu, dar arheologia nu acceptă întotdeauna convențiile, și acest fapt s-a putut remarca cel mai bine în discursul istoriografic al arheologiei românești din ultimele cinci-șase decenii.

Personal, mă întreb: ce se schimbă în acest interval, la modul concret, încât să afirmăm că între eneolitic și epoca bronzului avem o perioadă de tranziție? Și aici răspunsul ar fi dat de pătrunderea unor comunități de origine răsăriteană (cu excepția culturii amforelor sferice), la momentul dezintegrării culturii Cucuteni, care vor forma în spațiul cuprins între Prut, Carpați și/sau Dunăre/Marea Neagră a primelor culturi alogene ce vor înlocui sau vor integra părți ale fondului local (Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța). Privite în oglindă cu aceste ultime culturi „clasice”, ele ne apar, desigur, ca reprezentând o etapă în involuție a eneoliticului. Chiar și comparativ cu manifestările culturale Tiszapolgár și Bodrogeresztúr, cele care, deși deloc spectaculoase față de cele anterioare, sunt capabile să dezvolte în Transilvania o puternică metalurgie a cuprului, care însumează cea mai mare cantitate de metal cunoscută în eneoliticul românesc²²⁹, dar și a aurului. Din acest punct de vedere (cel al metalurgiei) culturile așa-numitei „perioade de tranziție spre epoca bronzului” (Horodiștea-Erbiceni, cultura amforelor sferice, Foltești, Cernavodă I, Cernavodă III, Cernavodă II, Baden, Coțofeni etc.) „excelează”

²²⁶ Horváth 2015, p. 152-154, 166.

²²⁷ Kristiansen, Earle 2015, p. 234-244.

²²⁸ Sau, cum s-a exprimat recent un coleg, privitor la terminologie, „una dintre numeroasele problemele ale arheologiei autohtone este acceptarea de către o majoritate a codului semantic utilizat” (Sava 2015, p. 61).

²²⁹ Al. Vulpe estima în anul 1974 la peste 500 de kg întreaga cantitate de piese de cupru descoperite în faza de final a eneoliticului din România, în accepțiunea fără perioada de tranziție (Vulpe 1974, p. 245).

tocmai prin folosirea cotidiană a foarte puține obiecte lucrate din cupru, și acestea de mici dimensiuni, însumând o infimă cantitate de metal, situație similară, de pildă, în cadrul mormintelor cu ocră²³⁰, și lipsa *completă* a metalelor prețioase (aur și argint) în aria culturii Coțofeni. Deci, cel puțin din punctul de vedere al metalurgiei, regresul înregistrat odată cu afirmarea acestor culturi este evident și nu mai are nevoie de comentarii²³¹.

Dacă lucrurile sunt privite după trăsăturile generale a ceea ce arheologii numesc cultura Coțofeni - așa cum este ea astăzi definită -, aceasta reprezintă, sub toate aspectele sale, o *cultură de tranziție*, de la formele de viață eneolitice la cele specifice epocii bronzului. Prin urmare, constituie acel liant între o lume a eneoliticului pe cale să apună, și cea a epocii bronzului, ale cărei caracteristici le dobândește în ultimele sale forme de manifestare. Totuși, perioada de tranziție s-a „lungit” prea mult în jumătate de secol de cercetări arheologice, de la 200 de ani²³² la cca. 700-800 de ani, astfel încât fie se renunță la ea, fie se scurtează la fenomene mai restrânse ca întindere cronologică.

O marotă a cercetării acestei perioade de timp pe teritoriul României este transformarea culturii Coțofeni într-un punct de reper „topografic”, pentru toate celelalte culturi contemporane ei. De unde rezultă totuși nesiguranța pe care trebuie să o avem în vedere? Cred că, în primul rând, din modul în care a fost definită cultura noastră, care a ținut și încă ține loc de „plapumă” pentru toate sistemele de periodizare posibile. Cultura Coțofeni poate fi, dacă se dorește, de ce nu, o cultură eneolitică, întrucât prima sa fază (I) o recomandă în acest sens. De asemenea, ea poate fi o cultură a epocii bronzului. De ce? Fiindcă în faza sa finală (III) cunoaște suficient de multe elemente specifice bronzului timpuriu și interferează cu manifestări ale epocii bronzului. Dar, în același timp, poate fi, la fel de bine, o cultură de tranziție, deoarece ilustrează cel mai bine trecerea de la o epocă la alta. Este indicat, prin urmare, să „tragem” de această cultură când spre o epocă, când spre alta, în funcție de scopul urmărit ori epoca cercetată de un specialist?

În această chestiune, din perspectiva cercetărilor personale atrag atenția asupra unui aspect, pe care îl văd esențial. Nu atât definirea formelor finale de manifestare Coțofeni este capitală, cât definirea fazei Coțofeni I, acest, de fapt, „călcâi al lui Ahile”. De ce este necesară? Din două motive principale:

1. Prin această fază a sa, mai cu seamă, cultura Coțofeni ne apare ca una *tipic eneolitică*, din toate punctele de vedere (cu excepția absenței obiectelor din metal!) și justifică pentru mulți specialiști „coborârea” sa în rândul culturilor acestei epoci;

2. Conținutul său necesită a fi reinterpretat, nefiind exclus ca ceea ce P. Roman, dar și alți specialiști, printre care mă număr, au definit ca fiind Coțofeni I

---

²³⁰ Aceleași estimări au evidențiat o cantitate totală de doar de 2-2,5 kg metal în piesele cunoscute în cadrul culturilor Coțofeni și Baden (*ibidem*, p. 245 și nota 11; Vulpe 1997, p. 42; Vulpe 2001c, p. 231).

²³¹ Cu toate cele afirmate, prezența obiectelor de metal în siturile Coțofeni III, cred va fi o constantă a cercetărilor viitoare, dacă săpăturile arheologice vor depăși stadiul unui simplu sondaj, iar informațiile vor fi corect culese.

²³² La vremea definirii „tranziției”, distanța de doar două secole între epoca eneolitică și epoca bronzului, între anii 1900 și 1700 BC, o justifică (Nestor 1960a, p. 71).

să fie, în fapt, o ultimă fază, *finală*, din evoluția culturii Cernavodă III (!). Semne de întrebare s-au ridicat, dar ele s-au rezumat la afirmații care ar privi mai degrabă originea culturii Coțofeni decât conținutul primei sale faze. În acest mod, nu văd exclus ca pe viitor să fie nu doar redefinite fazele evolutive Coțofeni, dar și schimbată denumirea fenomenelor care acoperă întinsa arie culturală, astăzi numită „Coțofeni” (!). Întrucât voi reveni asupra acestui aspect printr-un studiu special, mă rezum aici la aceste observații, care vor trebui, desigur, argumentate pe viitor.

O altă problemă majoră a cercetării actuale, cu repercursiuni și în spectrul terminologic, este cea a stabilirii elementelor care deosebesc, în esența sa, cultura Coțofeni de grupele/culturile bronzului timpuriu ce i se succed în teritoriul său. Și care grupe/culturi nu au convins întotdeauna specialiștii prin modul în care au fost ele definite. Insist asupra Transilvaniei, ca „inimă” a fenomenului, dar și cea mai întinsă regiune din aria sa de răspândire. Așa-numitul grup Livezile, în forma în care a fost definit, nu ar conține niciun element distinctiv major față de cultura Coțofeni²³³, poate cu excepția practicii generalizate a înmormântărilor sub tumuli cu manta de piatră. Dimpotrivă, sunt extrem de multe elemente comune, de la tip de habitat, strategii de subzistență, ocupații, inclusiv asemănări între formele și decorul vaselor ceramice, dar și în privința unei prelucrări reduse a cuprului. Grupul cultural Șoimuș²³⁴, care în mod normal, cred că ar trebui să îi succedă culturii Coțofeni, în zona ariei sale sud-vestice, incluzând o parte a Munților Apuseni, dar și părți din Banat și Mureșul Inferior, prezintă caracteristici asemănătoare, dacă facem abstracție de *stilul ceramic*. Mai mult decât atât, piesele de metal sunt în mod evident mai puține în siturile Șoimuș decât în cele Coțofeni III²³⁵! Pe aceleași coordonate se situează și grupul Copăceni, definit ca principala entitate culturală a bronzului timpuriu în centrul Transilvaniei²³⁶. O modificare de substanță a realităților culturale, cu impact și asupra tipului de habitat, cultură materială, viață spirituală etc., are loc în ultima etapă a bronzului timpuriu (BT III), respectiv în timpul marelui grup Gornea-Foeni²³⁷. Abia acum ne îndepărtăm esențial de matricea Coțofeni. Prin urmare, ce ne împiedică să tratăm grupele bronzului timpuriu amintite alături de conținutul fazelor Coțofeni II-III? Aspectul fenomenologic/ metalurgia bronzului? Nu, și vom vedea mai jos de ce.

Având în vedere cele spuse, precum și faptul că de o epocă a bronzului propriu-zisă, sub aspectul ei fenomenologic (alierea cuprului cu staniul), la noi

²³³ Vezi pentru definirea și caracteristicile acestui grup, Ciugudean 1996, p. 78-96, 139-144; Ciugudean 1997, p. 7-22. Mi-am exprimat rezervele asupra conținutului acestui grup și mi le mențin în continuare.

²³⁴ Andrișoiu 1989; Andrișoiu 1992, p. 19-26; Ciugudean 1996, p. 101-110; Rîșcuța, Andrișoiu 2007; Gogăltan, Apai 2005; Woidich 2008, p. 123, fig. 6.

²³⁵ Am cunoștință doar de un străpungător (sulă) de cupru găsit în nivelul de locuire Șoimuș al așezării de la Dealul Mare-*Ruști* (Pescaru *et alii* 2006, p. 148; Rîșcuța, Andrișoiu 2007, p. 40). Nu am în vedere aici descoperirile izolate de piese metalice și nici pe cele provenite din morminte, greu de atribuit cultural.

²³⁶ A se vedea, mai cu seamă, Rotea 1993; Ciugudean 1996, p. 96-100; Rîșcuța 1999-2000; Rotea 2003.

²³⁷ Pentru intervalul cuprins între BT II și bronzul mijlociu, vezi problema tratată pe larg, la Popa 2005, p. 51-183.

putem vorbi abia cu bronzul mijlociu (!)²³⁸, ar însemna să „întindem” eneoliticul sau epoca cuprului până la formarea culturii Wietenberg! Sau să plasăm începuturile epocii bronzului mult mai devreme, cu „blocul Baden-Coțofeni”, așa cum încearcă Al. Vulpe. Ceea ce, în ambele situații, este de nedorit.

Mulți confundă, se pare, „perioada de tranziție” cu etapa finală a acesteia, mai cu seamă atunci când vor să evidențieze micile deosebiri vizavi de începuturile epocii bronzului. Și, aici, am rămas dator să discut punctual, criteriile stabilite de Al. Vulpe potrivit cărora s-ar justifica includerea fenomenului Coțofeni în epoca bronzului²³⁹:

a) *Habitatul*. Dacă privim problema habitatului prin prisma redefinirii fazei timpurii Coțofeni (ca o fază Cernavodă III târzie sau de trecere de la cultura Cernavodă III la formele de exprimare clar Coțofeni), acesta nu suportă modificări esențiale față de perioada anterioară, decât prin plasarea începutului „colonizării” majore a peșterilor. În rest, se preferă aceleași forme de habitat specifice populațiilor neolitice și eneolitice timpurii, ce includ și locuirile situate începând din zona de ostroave până la altitudini medii. Așezările definite ca fiind Coțofeni I (în sistemele Roman și Ciugudean) nu conțin mai mult de un nivel de locuire și nu par să fi avut o existență prea lungă. Doar în faza Coțofeni III se generalizează habitatul extins, ce încorporează toate formele de relief, cu o predilecție pentru zonele înalte, similar perioadei timpurii a epocii bronzului. Însă, acum asistăm și la apariția unor așezări de mari dimensiuni, cu depuneri consistente pe același loc, delimitate adesea prin mai multe subniveluri date de structurile de locuire (așezări de tip tell sau chiar tell-uri propriu-zise!²⁴⁰). Locuirile de mici dimensiuni sunt cu caracter sezonier și nu pot fi considerate ca un tip specific epocii, fiind întâlnite în toată preistoria.

b) *Economia*. Economia practică de comunitățile Coțofeni are, într-o primă etapă, caracteristici similare celor ale epocii anterioare. Doar în fazele mature de exprimare, strategiile de subzistență au impus un tip de economie diferit, cu trăsături care îl recomandă ca unul mult apropiat, chiar caracteristic pe alocuri epocii bronzului. Sugestiv este și faptul că grupele culturale post-Coțofeni din Transilvania practicau o economie similară. Revoluția produselor secundare, definită de către A. Sherratt²⁴¹, credem că s-a manifestat deja în cadrul culturii Coțofeni, ilustrată prin date sugestive din faza finală, nu doar prin habitatul secundar în zonele de dealuri și munte și o nouă strategie de subzistență, ci și, probabil, prin apariția unor vase ceramice în relație directă și cu produsele lactate (cești și căni cu fundul globular²⁴², dar și a urcioarelor, întâlnite mai cu seamă,

---

²³⁸ Vezi opinia, foarte pertinentă, la N. O. Boroffka (Boroffka 1994, p. 261, nota 4). Cu toate că analize efectuate recent pe două ace cu capul rulat, descoperite în așezarea Petrești de la Noșlac, dovedesc că acestea sunt lucrate din cupru cu staniu (informații oferite cu amabilitate de prof. univ. dr. Iuliu Paul) (vezi și Popa 2011b, p. 43, nota 80).

²³⁹ O primă sintetizare a acestor idei, a se vedea în Vulpe 1997, p. 38.

²⁴⁰ A se vedea Popa, Gogâltan 2014.

²⁴¹ Sherratt 1981; Sherratt 1983. Prin produsele secundare de origine animală se înțelege, concret, acele produse pentru care animalele pot fi exploatate fără a fi necesară sacrificarea lor (Greenfield 2005, p. 14; Greenfield 2010, p. 30).

²⁴² Vezi și Popa 2012, p. 203, 207.

ulterior, ca vase depuse în inventarul mormintelor tumulare probabil pentru setea mortului ori pentru libații).

c) *Tehnologia*. Mă refer aici, îndeosebi, la ceea ce înseamnă tehnologia producerii pieselor de metal. Așa cum o sugerează numărul și cantitatea celor găsite în siturile Coțofeni, față de epoca anterioară, asistăm evident la un regres și, în niciun caz, la o evoluție spre formele epocii bronzului. În cel mai bun caz, avem în față obiecte realizate din cupruri arsenice, întâlnite adesea în eneolitic, dar în niciun caz bazate pe alierea Cu-Sn.

d) *Practicile funerare*. În cadrul culturii Coțofeni se practica biritualismul cu, se pare, o preponderență a ritului incinerăției în ultimele faze. Cât privește practica ridicării tumulilor ca monumente funerare, deși s-a dovedit faptul că membrii comunităților Coțofeni îi folosesc uneori în faza finală, aceștia *nu* sunt totuși caracteristici acestei lumi, ci unei epoci epi-Coțofeni.

e) *Viața spirituală*. Atât cât poate fi ea întrezărită, pe baza unui bagaj sumar de informații, viața spirituală a comunităților Coțofeni include ample forme de manifestare specifice neoliticului și eneoliticului, prin prezența unei plastici antropomorfe feminine, bogat decorate, în care apar și elemente ce fac trecerea spre practicarea unui cult solar, specific epocii bronzului.

f) *Ceramica*. Nelipsită în siturile Coțofeni, ceramica acestei culturi ne apare de o bogăție, varietate a formelor, decorului și motivisticii neegalate uneori chiar de culturile neoliticului și eneoliticului. Se remarcă, în același timp, buna calitate a arderii și facturii. Dar, în niciun caz, nu există semne de decadență, caracteristică definitorie a începutului epocii bronzului. Lipsa picturii este suplinită prin exersarea unui decor incizat și/sau imprimat de o varietate, adeseori, excepțională.

Prin urmare, situația oferită de realitățile lumii coțofeniene nu cadrează caracteristicilor definitorii ale epocii bronzului, ci se afirmă în continuare ca o cultură aflată la cumpăna a două lumi diferite. Aspecte, precum habitatul, prelucrarea metalelor ori practicile funerare nu fac decât să confirme caracterul tranzitoriu al fenomenului Coțofeni către forme ale epocii bronzului.

Dacă observăm bine, nu avem o problemă în definirea unei noi epoci, ci, cel mai probabil, a unei perioade, ca subdiviziune. Cum epocile între care ne situăm, cu întreaga problematică, sunt cele eneolitică/cuprului și a bronzului, s-ar cere definirea unei perioade care fie se leagă prin trăsături apropiate uneia dintre ele, fie formează o perioadă „tampon”, diferită și bine conturată de epocile care o mărginesc. Ca repere din punct de vedere al metalurgiei, ne situăm după dispariția pieselor grele de cupru (orizontul toartelor pastilate, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr) - probabil pe fondul epuizării/abandonării unor mine cuprifere - și după reapariția pieselor grele din metal, cum sunt securile de cupru, ce formează obiectul primelor depozite de metal, practică a acumulării ce va caracteriza, ulterior, epoca bronzului propriu-zisă. Între acestea se situează fie o decădere drastică a metalurgiei cuprului, fie o altă atitudine față de metal, fenomen pentru care este reprezentativă situația întâlnită în aria culturii Coțofeni. Raportându-ne la aceste realități din Bazinul Carpatic, ne întrebăm, în chip firesc, de ce unele culturi/grupe culturale ilustrează o epocă a cuprului ori eneolitică, iar altele Bronzul timpuriu, când nici prelucrarea metalelor nu o sugerează - dimpotrivă, am spune -, și nici ceilalți indicatori

importanți nu o arată? Cum poate fi, deci, considerată fenomenologic cultura Coțofeni, prin puținătatea artefactelor de metal? Ca o manifestare a eneoliticului, a epocii Cuprului, a perioadei de tranziție spre epoca bronzului sau a Bronzului timpuriu, sau toate în același timp, dacă ar fi să ne luăm după inconstanța terminologică? Și cum se poate explica, argumentat, constatarea că toate manifestările care îi urmează, în fapt pe un fond de retardare culturală, aparțin negreșit epocii bronzului, atât timp cât aceste comunități nu ating decât *izolat* nivelul dezvoltării perioadei anterioare atât din punct de vedere social, economic, tehnologic, cât și de natură spirituală sau în privința habitatului?

Adăugirea unor cuvinte la un termen deja consacrat nu rezolvă nici ea problema de fond. Ca exemplu, unul dintre argumentele aduse de către specialiști în favoarea „lipirii” la termenii de specialitate a cuvintelor *lithos* sau *Stein*, este acela al folosirii acestei materii prime, într-o mai mică sau mai mare măsură în paralel cu cuprul, rezultând noțiunile *eneolitic*, *calcolitic*, *Steinkupferzeit*. Însă, nu putem trece cu vederea că, în egală măsură, argumentul poate fi invocat și în privința epocii bronzului, în care încă se folosesc artefacte din piatră, fie ca piese uzuale (cuțitele curbe - *Krummesser*), fie chiar ca bunuri de prestigiu (topoarele ori sceptorile masive de la sfârșitul epocii bronzului). Dar, nimeni nu s-a gândit să folosească termeni compuși precum *Bronzlitic* ori *Steinbronzezeit* ...

O chestiune care s-ar putea dovedi esențială, și cu implicații și în semantica arheologiei preistorice, este cea a „bronzurilor arsenice”. Este evident faptul că între metalurgia cuprului și cea a bronzului există o perioadă intermediară din punct de vedere tehnologic, în care se constată prezența în număr semnificativ a „pseudobronzurilor” cu As, cum le numește Al. Vulpe²⁴³. Cu toate că în alte zone geografice și culturale, cum ar fi pe platourile Iranului de azi sau în Anatolia, acestea se cunosc încă din mileniul V BC²⁴⁴, în Europa vor pătrunde mai târziu. Pe teritoriul României arsenul este prezent în procentaj semnificativ în piesele din cupru din așezarea Cucuteni B de la Sărata Monteoru²⁴⁵, în pumnalul de la Let²⁴⁶, ori în unele topoare-târâncop de cupru de tip Jászladány din Transilvania²⁴⁷, databile la nivelul culturilor Tiszapolgár și Bodrogeresztúr. Un procent ridicat de As (2,1-2,2%) regăsim și în metalul topit pe buza creuzetului descoperit de noi la Sibîșeni (actual Vințu de Jos)-*Deasupra Satului*, într-un complex aparținând orizontului toartelor pastilate²⁴⁸. Toate, deci, anterior formării culturii Coțofeni.

---

²⁴³ Vulpe 1997, p. 44.

²⁴⁴ Thornton *et alii* 2002.

²⁴⁵ Aici s-au descoperit două topoare fragmentare conținând 1,05%, respectiv 1,3% As (Vulpe 1974, p. 248; Petrescu-Dâmbovița, Vulpe 2001, p. 238).

²⁴⁶ Matuschik 1998, p. 248, nr. 29, Abb. 225/3; 233, nr. 57; Kadar 2007, p. 255, anexa 10, nr. 164 (piesa conține 2,5% As).

²⁴⁷ Așa cum este cazul toporului din varianta Petrești, descoperit la Lacu (com. Geaca, jud. Cluj) (cu 8,1% As!) (Topan *et alii* 1996, p. 635; Kadar 2007, p. 245, anexa 9, nr. 7), a unui topor-ciocan cu loc de descoperire necunoscut, din „Transilvania” (Topan *et alii* 1996, p. 637, pl. II/1), a toporului de la Crizbav, din tipul Târgu Ocna (Kadar 2007, p. 88, 173, 250, anexa 10, nr. 66) ori a unui târnăncop-ciocan cu proveniență necunoscută, tot din „Transilvania” (Topan *et alii* 1996, p. 638, pl. II/2).

²⁴⁸ Analiză publicată la Kadar 2007, p. 65-66, 243, anexa 7, nr. 77-78, pl. 43/1.

Potrivit lui Tobias L. Kienlin, arsenul apare în cupruri europene în ceea ce el numește *Eneolithic/Copper Age* final²⁴⁹. În părul celebrului om al ghețurilor, Ötzi/Iceman, găsit în Alpi, s-au găsit particule de cupru și arsen, fapt ce ar atesta, indirect, o utilizare a acestui metal în centrul Europei²⁵⁰, pe la 3300-3200 BC²⁵¹, contemporan evoluției culturii Coțofeni. Prezența arsenului într-un procent mai ridicat de 1-2% ar induce, implicit, o aliere intenționată, diferită de asocierea nativă sau accidentală²⁵². Dat fiind faptul că în unele zăcămintे asocierea cuprului cu arsen (sub procentele de 1-2%) este una naturală, nu putem vorbi, deci, de un aliaj obținut în mod intenționat, așa cum este cel „clasic”, având ca elemente aliate cuprul și staniul. Expresia „aliere naturală” este, în acest caz, nepotrivită. Însuși termenul de „aliaj” face referire la un „produs metalic obținut prin topirea [s.n.] laolaltă a anumitor metale”²⁵³. Prin urmare, mai cu seamă pe fondul lipsei staniului din aliere, corect este să vorbim de *cupruri arsenice*²⁵⁴, decât de *bronzuri arsenice*²⁵⁵.

Analiza făcută recent de către J. Dani asupra metalurgiei din Bazinul Carpatic, ne arată că abia la nivelul etapei BT II se face tranziția spre metalurgia bronzului, prin încercările de aliere intenționată cu arsenul, rezultând așa-numitele „bronzuri arsenice” (*Arsenbronze*)²⁵⁶ de care aminteam (corect - *cupruri arsenice/Arsenkupfer*), menite să asigure o mai mare duritate unora dintre piese (mai cu seamă pumnale și cuțite²⁵⁷) și să schimbe, la nivel vizual, metalul în culoare argintie²⁵⁸. Prezența unor topoare la care avem valori ridicate de arsen, ce urcă în medie până la 5%, susțin, fără dubii, o aliere intenționată cu arama, în această perioadă²⁵⁹. Dar, în același timp, ne crează probleme în înțelegerea modului în care se realiza alierea efectivă, pusă adeseori la îndoială²⁶⁰, în condițiile specifice topirii și

²⁴⁹ Kienlin 2010, p. 62, 76.

²⁵⁰ Matuschik 1998, p. 244; Dickson *et alii* 2003, p. 35; Kotz *et alii* 2012, p. 2.

²⁵¹ Pentru datele ¹⁴C, vezi Bonani *et alii* 1994, p. 247-250; Kutschera 2001.

²⁵² Harper 1987, p. 653; Budd, Ottoway 1995, p. 95; cu nuanțări: 1,8% la Kadar 2007, p. 88. După alte opinii, s-a putut demonstra experimental că pot fi realizate obiecte de cupru la care procentul de As, de peste 2%, să nu fie adăugat în metal în mod deliberat (Nikolova 2002, p. 20).

²⁵³ DEX 2012, p. 29.

²⁵⁴ Sau artefacte de cupru impur. Vezi terminologia și observațiile și la Beșliu *et alii* 1992, p. 105, 109; Kadar 2007, p. 82-89; Diaconescu 2009, p. 19.

²⁵⁵ Bronzurile arsenice sunt artefactele ce au la bază o sursă de cupru care conține și arsen, dar care este contaminată cu cositor - așa cum este cazul surselor din Orientul Apropiat - rezultatul fiind valori cuprinse între 1 și 4% As și 1-2% Sn (cf. Kadar 2007, p. 95).

²⁵⁶ Dani 2013, p. 216.

²⁵⁷ Matuschik 1998, p. 239; Nikolova 2002, p. 18.

²⁵⁸ Vezi Pereira *et alii* 2013, p. 2045-2055.

²⁵⁹ Cum este cazul a cinci analize prelevate din locuri diferite dintr-un topor (având codul 7a, b, descoperit la Budapesta-Óbuda, care au dat o medie a procentului de As de 5,049% (7a: proba 1 = 4,047; proba 2 = 5,958; proba 3 = 7,811; proba 4 = 5,159; proba 5 = 5,193; 7b: proba 1 = 3,089; proba 2: 4,079) (Shalev *et alii* 2012, p. 112, proba 7a, b). Analizele efectuate pe mai multe topoare indică faptul că anterior bronzului mijlociu nu avem piese cu valori mari de staniu, toate exemplarele studiate atribuite bronzului timpuriu fiind din cupru (*ibidem*, p. 108). Pentru alte discuții asupra alierii intenționate a cuprului cu arsenul, a se vedea Vulpe 1974, p. 248; Andrițoiu 1993, p. 90; Petrescu-Dimbovița, Vulpe 2001, p. 238; Kienlin 2010, p. 18, 147.

²⁶⁰ Vezi, de pildă, Kadar 2007, p. 84, 86-87; Visco *et alii* 2015, p. 10.

mai ales toxicității mari a arsenului²⁶¹. Toxicitate care ar fi condus, după unii specialiști, în ciuda unor nete avantaje, chiar la abandonarea acestei metalurgii în favoarea alierii cuprului cu staniul²⁶². Nu este exclus ca ceea ce Al. Vulpe numea ca fiind o altă atitudine față de metal, să o privim prin prisma evitării voite a exploatării zăcămintelor cuprifere care, posibil prin epuizarea celor „curate”, rămăneau de răscolit doar cele cu concentrații mai mici sau mai mari de arsen, care în cadrul procesului tehnologic la cald afectau în chip serios sănătatea meșterului metalurg. Prin urmare, atitudinea întâlnită la comunitățile preistorice pe o durată lungă de timp, până la folosirea aliajului Cu-Sn, să fie responsabilă și în aria culturii Coțofeni de numărul restrâns al pieselor metalice descoperite până acum.

Unele artefacte găsite în contexte Coțofeni II și III²⁶³ fac parte, fără dubii, din categoria cuprurilor arsenice, cantitatea putând fi urmărită în funcție de destinația obiectelor²⁶⁴. Un procent ridicat de As (6%) se află într-unul din pumnalele aparținând nivelului e_V de la Băile Herculane-*Peștera Hoșilor*, databil potrivit lui P. Roman la finele fazei Coțofeni I²⁶⁵, după mine, Coțofeni II²⁶⁶, confirmând datele cunoscute din alte teritorii europene, în care se constată o preferință pentru urcarea procentului de arsen la realizarea pumnalelor. În cazul străpungătoarelor procentul diferă, de la sub 2% As (1,54-1,90%) (*Gradec-Kutița*)²⁶⁷, la 4% As (*Băile Herculane-Peștera Oilor*)²⁶⁸. În perioada contemporană fazei Coțofeni târzii, în Vučedolul clasic din Ungaria, încă se utilizau obiecte din cupru nativ, cele din cupru cu arsen, obținute probabil din calcopirită arsenică, fiind folosite abia începând cu perioada timpurie a epocii bronzului²⁶⁹. Prezența cuprurilor arsenice devine o caracteristică și a pieselor metalice din bronzul timpuriu întâlnite, ulterior, în fosta arie a culturii Coțofeni²⁷⁰. Printre cele mai târzii descoperiri din „bronz cu arsen” se încadrează piesele din depozitul Deva I, de la

---

²⁶¹ Toxicitate ce atacă zonele periferice și care ar fi cauza invalidității ce i-a fost atribuită lui Hefaistos, zeul focului, al metalelor și al metalurgiei la vechii greci. Pentru problemele ridicate de topirea arsenului, vezi Harper 1987, p. 652-656; Kienlin 2010, p. 31.

²⁶² Vezi Harper 1987; Lechtman 1996, p. 478.

²⁶³ Roman 1976, p. 77; Beșliu *et alii* 1992, p. 109; Lazarovici, Lazarovici 2006, p. 121.

²⁶⁴ Popa 2011b, p. 43.

²⁶⁵ Roman 1976, p. 16, pl. 8/24; vezi pentru pumnal și Matuschik 1998, p. 236, Abb. 228/2; 233, nr. 79; Ciugudean 2000, p. 34; Ciugudean 2002, p. 96.

²⁶⁶ Consider că nivelul aparține, mai degrabă, fazei Coțofeni II.

²⁶⁷ Alexandrov 1990, p. 19, pl. 1/6. Analize efectuate la Institutul de Mineralogie din Sofia.

²⁶⁸ Petrescu, Popescu 1990, p. 65, pl. XII; Petrescu 2000, p. 62.

²⁶⁹ Bondár 2015, p. 108. Invocata prezență a cuprului cu arsen în diadema purtată de defunctul atribuit culturii Baden de la Vörs s-a dovedit a fi falsă, analizele recente ale piesei metalice indicând cupru nativ (*ibidem*, p. 112-113; Gresits 2015, p. 122).

²⁷⁰ Iată câteva exemple în acest sens: cele trei pandantive-ochelari din inventarul necropolei de la Poiana Aiudului-*Dealul Veliș*, care conțin 1,30%, 3,25% și 3,60% As (Ciorța, Lazarovici 1996, p. 661-662, tabel, grupele 3 și 5; Kadar 2007, p. 246, anexa 9, nr. 39-41), un topor plat (variante Coldău), descoperit la Dragu, cu un procent de As de 1,68 % (Topan *et alii* 1996, p. 636, pl. II/3; Lazarovici 1997, p. 18) ori un topor plat cu tăș semilunar de la Hoghiz, cu un procent de As de 6,27% (Topan *et alii* 1996, p. 637-638, pl. II/4; Lazarovici 1997, p. 21).

începutul bronzului mijlociu, în care procentul arsenului este cuprins între 0,26% și 1,7%²⁷¹.

Transpuse aceste constatări la discuția privind terminologia preistorică, mă întreb cât de oportun ar fi să fie definită și acceptată o *perioadă a cuprului arsenic*, cu toate că noțiunea a mai fost folosită, însă cu totul accidental, și cu referire expresă la evoluția metalurgiei, nu a fenomenelor culturale în ansamblu lor²⁷². Durata acesteia este una lungă, începând chiar anterior formării culturilor Baden și Coțofeni și se sfârșește cu apariția primelor culturi (de exemplu Wietenberg, Otomani) care aparțin, *de facto*, fenomenologic, epocii bronzului. Chiar dacă, mărturisim, ne declarăm adepții folosirii acestei terminologii - *perioadă a cuprului arsenic*, ca parte a *epocii eneolitice* - problema coexistenței cuprurilor arsenice cu arama nativă (înainte chiar de 3500 BC) ori cu bronzurile (după 2000 BC), face greu de trasat limitele sale în timp²⁷³, întrucât acoperă inclusiv perioada bronzului timpuriu care, în această formulă ar trebui restrânsă cel mult la etapa finală, BT III, respectiv la grupul Gornea-Foeni și manifestările ce-i sunt contemporane, prin eliminarea etapelor BT I și BT II, derivate și moștenitoare, în zona discutată, în primul rând a tradițiilor Coțofeni.

Ce înseamnă, ca reper, apariția în procesul tehnologic al unui metal sau a unui aliaj ori a unei inovații? Astăzi, avem cumva o epocă a petrolului sau una nucleară? Nu. Cum nici despre o epocă a plasticului sau a siliciului nu se discută, decât din perspectivă tehnologică. Chiar dacă oamenii zilelor noastre sunt dependenți de aceste materii prime, ori de tehnologiile respective, le folosesc uzual în viața cotidiană, dar nu cu impact în schimbarea organizării sociale, a structurii spirituale ori, în esență, a tipului de habitat. Totuși, altele sunt elementele care definesc o societate, însă și astăzi suntem tributari nu doar opacității „culturilor arheologice” dar și, să recunoaștem, opacității arheologilor, care chiar dacă doresc să fie oameni de știință, nu întotdeauna o pot și demonstra.

Nu a stat în intenția mea de a considera părerile expuse mai sus ca fiind desuete, întrucât tocmai în acest domeniu, al terminologiei, vocabularul este printre

²⁷¹ Vulpe 1974, p. 248; Andrițoiu 1993, p. 90, pl. III/1-10, 15-16; Kadar 2007, p. 98, fig. 24. Opt din cele zece colane au fost lucrate din cupru arsenic, la care procentajul de As este cuprins între 1,3% și 1,7%. Celelalte două piese au un procent scăzut de As (0,26%, respectiv 0,67%), dar conțin în cantități infime și Sn (0,13, respectiv 0,34%), ceea ce le poate include în rândul „bronzurilor arsenice” (Popa 2005, p. 148).

²⁷² Încă din anul 1949, M. Roska aprecia că „între epoca de aramă și perioada a treia a epocii de bronz există un hiat de lungă durată.” Și, continua, doar analizele metalografice ar putea lămuri problema aceluși „hiatus” (Roska 1949, p. 77). Peste o jumătate de secol, Gheorghe Lazarovici, într-un context privitor la analizele metalografice asupra unei piese din cupru, a apreciat că artefactul ar aparține „*etapei sau perioadei cuprului sau bronzului arsenic*” [s.n.] (în rezumatul în limba engleză: “the stage or the period of the arsenic copper”). Criteriul includerii aici a unei piese a fost procentul de 1,68% As, prezent în materia primă folosită la turnarea piesei (Topan *et alii* 1996, p. 638, 645, pl. II/2). Pentru zona sud-dunăreană (balcanică), Lolita Nikolova clasifică evoluția metalurgică în mai multe „orizonturi”, cel deal treilea în ordine cronologică fiind „orizontul cuprului și producției de bronzuri arsenice”, datat în perioada târzie a epocii cuprului și la începutul bronzului timpuriu. Acest orizont urmează celui al producției obiectelor de cupru și premerge pe cel al producției de bronzuri, formate din alierea cuprului cu diferite metale (staniu, plumb), dar și cu As (Nikolova 1999, p. 287).

²⁷³ Și în zona egeeană, de pildă, dar și în Iran, s-a constatat o coexistență îndelungată în timp a cuprurilor arsenice cu bronzurile propriu-zise (Kienlin 2010, p. 134).

cele mai sărac și, prin urmare, supus unei utilizări ciclice. În spatele multor opinii se află, desigur, meditații, argumente, înțelepciune. Dar se pot observa punctele slabe, inconsecvența. Apare adeseori impresia, uneori și convingerea că, de multe ori, noțiuni precum cele de *eneolitic*, *epoca cuprului*, *Steinkupferzeit*, *Chalcolithic*, *perioadă de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului ori bronz timpuriu*, nu mai sunt folosite în arheologia românească în sensul lor intrinsec, ci ca o „modă” generată de diferitele curente, o școală, o anumită bibliografie sau din „reflex”. Doar așa se pot explica ambiguitățile, revenirile nenumărate sau folosirea la intervale scurte de timp a unei denumiri total opuse²⁷⁴. Este necesară, desigur, racordarea sistemului cronologic și de periodizare, dar și o armonizare a terminologiei cu cele folosite în zonele vecine. Au fost momente când alții se raportau la sistemul cronologic românesc și terminologic; acum este invers. Îmi pun atunci, în chip firesc, întrebarea: când am fost cel mai bine „ancorați” în sistemele cronologice și în terminologia europeană? În timpul lui I. Nestor, care a utilizat în perioada interbelică termenul de *eneolitic*, dar și pe cei de *Kupferzeit* și *Steinkupferzeit*, în perioada socialist-comunistă, când s-a impus termenul de „tranziție spre epoca bronzului” sau după anul 1989, când încercând să împăcăm „și capra și varza” s-au utilizat, cred, toți termenii posibili?

Nu pot să omit, de asemenea, constatarea că greutatea este dată, de multe ori, de „numele” celui care propune o terminologie și, nu întotdeauna, de argumentele sale. Se pare că ciclicitatea își va spune cuvântul în continuare, în mod inevitabil. Poate cel mai bine se reflectă această stare actuală, în „viața” scurtă pe care a avut-o, de curând, termenul de *eneolitic*, în locul celei de „tranziție”. La momentul când redactez aceste rânduri la modă este termenul de *epoca cuprului* ... Care și el, în curând, probabil în noul trend dat de studii apărut anul acesta, semnat de W. Schier, se va preschimba, iarăși, în *eneolitic* ...²⁷⁵.

Mulțumiri

Mulțumesc colegului Florin Gogâltan pentru schimbul de idei și unele reperi bibliografice.

---

²⁷⁴ Ca meteahnă „veche”, iată cum era încadrată cultura Coțofeni, faza cu împunsături succesive, în exemplara monografie despre cimitirul de incinerare de la Gârla Mare, semnată de Vl. Dumitrescu: la sfârșitul neoliticului (Dumitrescu 1961, p. 220), într-un alt loc, în eneolitic (*ibidem*, p. 225) sau, peste câteva pagini, în perioada de „tranziție de la neolitic la bronz” (*ibidem*, p. 236).

²⁷⁵ O consecință extrem de „caldă” o avem deja. Colegul V. Sava a renunțat la folosirea curentă a conceptului de „epoca cuprului”, pe care în anul 2008, cu argumente temeinice o susținea (Sava 2008), folosind-o în anul 2015 pe cea de „epoca eneolitică”. Argumentul este următorul: „Recent, W. Schier demonstrează convingător că acest concept de epocă a cuprului, văzut ca și epocă istorică nu poate fi susținut. Drept urmare a noilor cercetări, cu precădere în domeniul cronologiei absolute [...] în această lucrare am optat pentru folosirea termenului de eneolitic, din motivele expuse de W. Schier (Sava 2015, p. 68-69).

**In Search of the Identity of a World: Coțofeni Culture -
between the Terminological Nebula and the Practice of Archaeological Expounding**

(Abstract)

This study deals with terminological issues concerning Coțofeni culture and the way in which this culture was linked to prehistoric eras or periods. The variety of archaeological options that classified Coțofeni finds under *Neolithic*, *Copper Age*, *the transition period to the Bronze Age* and *the Early Bronze Age*, make it now difficult to understand the content of the era that this culture represents in the Carpathian-Danubian region.

We also discuss here some concepts and definitions (*cultural complex*, *culture*, *cultural group*, *cultural facies*, *cultural block*, *ceramic style*) alongside issues of content, naming and definition concerning Coțofeni culture, the evolution and periodization of which should be readdressed to clarify whether current data allows us to speak of a “Câlnic culture” or not.

The terminological issues, approached here from a phenomenological perspective, enable us to draw the conclusion that it is not possible to discuss the Bronze Age (where Coțofeni culture has often been placed) prior to the formation of the Wietenberg culture or, at most, during EBA III (Gornea-Foeni group), when evidence of Cu + Sn alloy bronzes appears.

The study also addresses the issue of defining eras by some other criteria than purely phenomenological coordinates (habitat, economy, funerary practices, spiritual life, ceramics) and draws attention to the possibility of defining an *arsenic copper period* as a buffer period between the Copper Age and the Bronze Age, which could broadly correspond to the development of the Coțofeni culture.

Abrevieri bibliografice

- Alexandrov 1990 - Stefan Alexandrov, *Cultura Coțofeni în Bulgaria*, teză de doctorat, Universitatea din București, 1990.
- Alexandrov 1995 - Stefan Alexandrov, *The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural Definition*, în Douglass W. Bailey, Ivan Panayotov (eds), *Prehistoric Bulgaria*, Sofia, 1995, p. 253-270.
- Alexandrov 2007 - Stefan Alexandrov, *Bronze Age Materials from Bagacina (North-West Bulgaria)*, în Mark Stefanovich, Christina Angelova (eds), *PRAE: In Honorem Henrieta Todorova*, Sofia, 2007, p. 323-346.
- Andrea 2002 - Zaneta Andrea, *Des éléments balkaniques dans la culture du bronze ancien en Albanie*, în G. Touchais, J. Renard (ed.), *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du colloque de Lorient organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud Lorient 8-10 juin 2000*, Paris, 2002, p. 163-170.
- Andrițoiu 1975 - Ioan Andrițoiu, *Mărturie ale dezvoltării societății omenești pe teritoriul Devei, în vremurile străvechi*, în *Sargetia*, XI-XII (1974-1975), 1975, p. 393-405.
- Andrițoiu 1985 - Ioan Andrițoiu, *Preliminariile epocii bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 9-15.
- Andrițoiu 1989 - Ioan Andrițoiu, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu în sud-vestul Transilvaniei. Grupul cultural Șoimuș*, în *Thraco-Dacia*, X, 1989, 1-2, p. 39-56.
- Andrițoiu 1992 - Ioan Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, BTh, II, București, 1992.
- Andrițoiu 1993 - Ioan Andrițoiu, *Metalurgia bronzului în sud-vestul Transilvaniei. Epoca bronzului (I)*, în *AnB*, s.n., II, 1993, p. 85-117.

Cristian Ioan Popa

- Babović 1986 - Ljubinka Babović, *Zbradila-Fund. Compte-rendu des fouilles*, în CPF, III, 1986, p. 116-132.
- Baltag, Amlacher 1987-1988 - Gheorghe Baltag, Eberhard Amlacher, *Contribuții la problema continuității în zona Târnavelor*, în AILAC, XXVIII, 1987-1988, p. 97-138.
- Bankoff, Winter 1990 - Arthur H. Bankoff, Frederick A. Winter, *The Late Aeneolithic in Southeastern Europe*, în AJA, 94, 1990, 2, p. 175-191.
- Barczy et alii 2012 - Attila Barczy, Tünde Horváth, Ákos Pető, János Dani, *Hajdunanas-Tedej - Lyukas-balom: egy alföldi kurgan régészeti értékelese es természetudományos vizsgálata*, în Attila Kreiter, Ákos Pető, Beáta Tugya (ed.), *Környezet - Ember - Kultúra: Az alkalmazott természetudományok és a régészet párbeszéde*, Budapest, 2012, p. 25-45.
- Bălan, Ota 2012 - Gabriel Bălan, Radu Ota, *Șitul arheologic de la Micești-Cigaș (mun. Alba Iulia, jud. Alba)*, în *Apulum*, seria Archaeologica et Anthropologica, XLIX, 2012, p. 41-62.
- Băjenaru 2010 - Radu Băjenaru, *About the Terminology and Periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian-Danube Area*, în Neculai Bolohan, Florica Mățău, Felix-Adrian Tencariu (ed.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iași, 2010, p. 203-212.
- Băjenaru, Popescu 2012 - Radu Băjenaru, Anca D. Popescu, *Pumalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean / Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*, în Valeriu Sârbu, Sebastian Matei (coord.), *Un monument cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu - Nucș-Fundu Peșterii*, județul Buzău / *Un monument des Carpates Orientales avec des représentations de la Préhistoire et du Moyen Âge - Nucș-Fundu Peșterii*, département de Buzău, Brăila-Buzău, 2012, p. 363-433.
- Bejinariu 2013 - Ioan Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea culturii Coțofeni. Descoperirile de la Leșmir Dealul lui Kun (județul Sălaj)*, în ActaMP, XXXV, 2013, p. 81-101.
- Benac 1983 - Alojz Benac, *La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest*, în Godišnjak, XXI, 1983, p. 37-46.
- Berciu 1937 - Dumitru Berciu, *Colecția de anticități „Gb. Georgescu” Corabia, Caracal, 1937*.
- Berciu 1939 - Dumitru Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.
- Berciu 1950 - Dumitru Berciu, *Despre apariția și dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul Republicii Populare Române*, în SCIV, II, 1950, p. 52-82.
- Berciu 1961 - Dumitru Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, BA, V, București, 1961.
- Berciu 1965 - Dumitru Berciu, *Romania before Burebista*, Ancient Peoples and Places, London, 1965.
- Berciu 1967 - Dumitru Berciu, *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică*, București, 1967.
- Berciu, Berciu 1946 - Dumitru Berciu, Ion Berciu, *Cercetări și săpături în județele Turda și Alba*, în *Apulum*, II, 1943-1945 (1946), p. 1-80.
- Berciu, Berciu 1949 - Dumitru Berciu, Ion Berciu, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944-1947*, în *Apulum*, III, 1949, p. 1-43.
- Berciu et alii 1951 - Dumitru Berciu, Eugen Comșa, Gheorghe Marin, Sebastian Morintz, Constantin Nicolaescu-Plopșor, S. Popescu-Ialomita, Constantin Preda, *Șantierul arheologic Verbioara-Dolj*, în SCIV, II/1, 1951, p. 229-245.
- Beșliu et alii 1992 - Cornel Beșliu, Gheorghe Lazarovici, A. Olaru, *O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în muzeul din Cluj (Partea I-a: obiectele de cupru)*, în ActaMP, XVI, 1992, p. 97-128.

- Bichir 1962 - Gheorghe Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuculata and Mândrișca)*, în *Dacia*, n.s., VI, 1962, p. 87-114.
- Bóna 1992 - István Bóna, *Les cultures des tells de l'Âge du Bronze en Hongrie*, în *Le bel Âge du Bronze en Hongrie*, Budapest, 1992, p. 9-41.
- Bonani *et alii* 1994 - Georges Bonani, Susan D. Ivy, Irena Hajdas, Thomas R. Niklaus, Martin Suter, *AMS ¹⁴C Age Determinations of Tissue, Bone and Grass Samples from the Ötztal Ice Man*, în *Radiocarbon*, 36, 1994, 2, p. 247-250.
- Bondár 2015 - Mária Bondár, *The Vörs Diadem: A Unique Relic of Late Copper Age Metallurgy. Supposition, Fact, New Results*, în *Antaeus*, 33 (*Beyond Archaeological Finds and Sites: Multidisciplinary Research Projects in Hungary*, I), 2015, p. 99-120.
- Boroffka 1994 - Nikolaus G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südoesteuropa*, Teil 1-2, Bonn, 1994.
- Budd, Ottoway 1995 - P. Budd, Barbara S. Ottoway, *Eneolithic Arsenical Copper: Chance or Choice?*, în Borislav Jovanović (ed.), *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Archaeological Institute, Belgrade and the Museum of Mining and Metallurgy, Bor, 1995, p. 95-102.
- Ciortea, Lazarovici 1996 - Mihai Ciortea, Gheorghe Lazarovici, *Corelații între metalurgia din Transilvania și Anatolia. Prelucrări din baze de date cantitative*, în *ActaMN*, 33/I, 1996, p. 647-664.
- Ciugudean 1995 - Horia Ciugudean, *The Later Eneolithic/Early Bronze Age Tumulus-Burials in Central and South-Western Transylvania*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 13-32.
- Ciugudean 1996 - Horia Ciugudean, *Perioada timpurie a epocii bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, BTh, XIII, București, 1996.
- Ciugudean 1997 - Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, BMA, VII, Alba Iulia, 1997.
- Ciugudean 2000 - Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coșofeni*, BHAB, XXVI, Timișoara, 2000.
- Ciugudean 2001 - Horia Ciugudean, *Așezările culturii Coșofeni de pe Valea Ampoiului*, în *PA*, I, 2001, p. 71-81.
- Ciugudean 2002 - Horia Ciugudean, *The Copper Metallurgy in the Coșofeni Culture (Transylvania and Banat)*, în *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 95-106.
- Ciută 2008 - Marius Ciută, *An Chalcolithic Cultural Pit (Bothroy) Discovered at Șeșuș-Gorgan (Alba County)*, în Vasile Cotiugă, Felix A. Tencariu, George Bodi (ed.), *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Iași, 2008, p. 101-120.
- Ciută 2010 - Marius Ciută, *Despre o groapă de fundare a unei locuințe Coșofeni descoperită la Șeșuș-Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba)*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 47-69.
- Ciută, Gligor 2003 - Marius Ciută, Adrian Gligor, *Descoperiri arheologice în situl de la Șeșuș-„Gorgan” (com. Ciugud, jud. Alba)*. I, în *Apulum*, XI, 2003, p. 1-37.
- Ciută, Ciută 2015 - Marius-Mihai Ciută, Elena Beatrice Ciută, *Un pumnal eneolitic din cupru, descoperit la Bulbuc-Pietrele Bulbucului (com. Cern-Băcăinți, jud. Alba)*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 59-72.
- Comșa 1972 - Eugen Comșa, *Quelques problèmes concernant le néolithique final et la période de transition à l'âge du bronze dans les régions nord- et ouest- pontiques*, în *Balkanica*, III, 1972, p. 59-92.
- Crandell, Popa 2015 - Otis Crandell, Cristian I. Popa *Chert Mining and Processing Industry at Piatra Tomii, Romania*, în *JLS*, 2, 2015, 1, p. 45-63.
- Dani 2013 - János Dani, *The Significance of Metallurgy at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin*, în Heyd *et alii* 2013, p. 203-231.

- Cristian Ioan Popa
- Daicoviciu 1954 - Constantin Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954.
- DEX 2012 - *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 2012.
- Diaconescu 2009 - Dragoș Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, BB, XLI, Sibiu, 2009.
- Dickson *et alii* 2003 - James H. Dickson, Klaus Oeggl, Linda L. Handley, *The Iceman Reconsidered*, în *SciAm*, May 2003, p. 31-36.
- Dietrich *et alii* 2014 - Laura Dietrich, Oliver Dietrich, Cristian E. Ștefan, *Așezările Coțofeni de la Rotbau, Transilvania de sud-est*, în Cristian E. Ștefan, Mihai Florea, Sorin-Cristian Ailincăi, Cristian Micu (ed.), *Studii privind preistoria sud-estului Europei. Volum dedicat memoriei lui Mihai Șimon*, Brăila, 2014, p. 337-410.
- Dinu 1998 - Marin Dinu, *Foltești-Cernavodă II. O cultură de origine răsăriteană?*, în *Carpathica*, 27, 1998, p. 32-43.
- Dragoman 2005-2006 - Alexandru Dragoman, *Texte, discursuri și ideologii în cercetarea e(neoliticului) din România*, în *SP*, 3, 2005-2006, p. 131-148.
- Dumitrescu 1961 - Vladimir Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, BA, IV, București, 1961.
- Dumitrescu 1974 - Vladimir Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C 14*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 23-39.
- Dumitrescu, Vulpe 1988 - Vladimir Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromibete*, București, 1988.
- Dumitrașcu 1967a - Sever Dumitrașcu, *Așezarea Coțofeni-„Măgura Căpușului”*, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 57-163.
- Dumitrașcu 1967b - Sever Dumitrașcu, *Note asupra culturii Coțofeni*, în *LȘ*, 1, 1967, p. 79-98.
- Dumitrașcu, Roșu 1997 - Sever Dumitrașcu, Marin Roșu, *Tășad, jud. Bihor. I. Neolitic*, în *CCA. Campania 1996*, București, 1997, p. 64.
- Ecsedy 1983 - István Ecsedy, *Steppeneinflüsse und kulturelle Veränderungen in der Kupferzeit*, în *Godišnjak*, XXI, 1983, p. 135-163.
- Fazecaș, Marta 2014 - Gruia T. Fazecaș, Doru M. Marta, *Locuirea eneolitică târzie de la Oradea-Str. Cireșilor*, în *Crisia*, XLIV, 2014, p. 7-17.
- Ferenczi 1964 - Ștefan Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 67-77.
- Ferenczi 1973 - Ștefan Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea a II-a/2). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947-1957 și în 1966*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 545-568.
- Ferenczi 1974 - Ștefan Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea a II-a/3). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947-1957 și în 1966. II*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 23-40.
- Ferenczi 1976 - István Ferenczi, *Contribuții la topografia arheologică a Văii Someșului (în sectorul Vad-Surduc)*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 37-50.
- Ferenczi, Ferenczi 1975 - Géza Ferenczi, István Ferenczi, *Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (partea I-a)*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 45-68.
- Ferenczi, Ferenczi 1979 - Géza Ferenczi, István Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiei Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957-1978 (Raport preliminar)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 411-430.
- Floca 1957 - Octavian Floca, *Regiunea Hunedoara. Ghid turistic*, Deva, 1957.
- Furholt 2008 - Martin Furholt, *Pottery, Cultures, People? The European Baden Material Re-Examined*, în *Antiquity*, 82, 2008, p. 617-628.
- Garașanin 1983 - Milutin Garașanin, *Considerations sur la transition du eneolitique à l'âge du bronze dans les régions centrales des Balkans*, în *Godišnjak*, XXI, 1983, p. 21-26.
- Gerling *et alii* 2012 - Claudia Gerling, Volker Heyd, Alistair Pike, Eszter Bánffy, János Dani, Kitti Köhler, Gabriella Kulcsár, Elke Kaiser, Wolfram Schier,

- Identifying and Oxygen Isotope Analysis*, în Elke Kaiser, Joachim Burger, Wolfram Schier (eds), *Population Dynamics in Prehistory and Early History: New Approaches by Using Stable Isotopes and Genetics*, Berlin, Boston, 2012, p. 165-176.
- Gogâltan 1999 - Florin Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, BHAB, XXIII, Timișoara, 1999.
- Gogâltan 2005 - Florin Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (II)*, în *ATS*, IV, 2005, p. 79-129.
- Gogâltan 2008 - Florin Gogâltan, *Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire generală*, în *AnB*, s.n., XVI, 2008, p. 81-100.
- Gogâltan 2011 - Florin Gogâltan, *Die Beziehungen zwischen Siebenbürgen und dem Schwarzmeeerraum. Die ersten Kontakte (cca. 4500-3500 v. Chr.)*, în Eugen Sava, Blagoje Govedarica, Bernhard Hänsel (Hrsg.), *Der Schwarzmeeerraum vom Äneolithikum bis in die Frühbronzezeit (5000-500 v. Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen, Rahden/Westf., 2011, p. 101-124.
- Gogâltan 2013 - Florin Gogâltan, *Transilvania și spațiul nord-pontic. Relații interculturale între sfârșitul epocii cuprului și începutul epocii bronzului (cca. 3500-2500 a. Chr.)*, în *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 31-76.
- Gogâltan, Apai 2005 - Florin Gogâltan, Emese Apai, *Contribuții privind bronzul timpuriu în Transilvania. I. Noi materiale aparținând grupului Șoimș*, în Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (ed.), *Omagiul profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 21-49.
- Gogâltan et alii 2008 - Florin Gogâltan, Alexandru Szentmiklosi, Bernhard Heeb, Manfred Woidich, Julia M. Wiecken, Kopany Darida, Cristian Dumbravă, Adrian Ionașcu, Andra Popescu, Roxana Preda, *Cornești, com. Orășoara, jud. Timiș. Punct: Iarcuri*, în *CCA. Campania 2007*, Iași, 2008, p. 114-115.
- Gogâltan, Molnár Kovács 2009 - Florin Gogâltan, Zsolt Molnár Kovács, *Locuirea Coțofeni*, în Silvia Mustață, Florin Gogâltan, Sorin Cociș, Adrian Ursuțiu (ed.), *Cercetări arheologice preventive la Florești-Polus Center, jud. Cluj (2007) / Rescue Excavations at Florești-Polus Center, Cluj County (2007)*, PAT, I, Cluj-Napoca, 2009, p. 27-202.
- Gogâltan, Ignat 2011 - Florin Gogâltan, Ana Ignat, *Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (cca. 4500-3500 a. Chr.)*, în *Tyragetia*, s.n., 1, 2011, p. 7-38.
- Greenfield 2005 - Haskel J. Greenfield, *A Reconsideration of the Secondary Products Revolution in South-Eastern Europe: On the Origins and Use of Domestic Animals for Milk, Wool, and Traction in the Central Balkans*, în J. Mulville, A. K. Outram (eds), *The Zooarchaeology of Fats, Oils, Milk and Dairying. Conference on the International Council of Archaeozoology (9th: 2002: Durham, UK)*, Oxbow, 2005, p. 14-31.
- Greenfield 2010 - Haskel J. Greenfield, *The Secondary Products Revolution: The Past, the Present and the Future*, în *WorldArch*, 42, 2010, 1, p. 29-54.
- Gresits 2015 - Iván Gresits, *Non-Invasive Raw Material Analysis of the Vörös Diadem, în Antaeus*, 33 (*Beyond Archaeological Finds and Sites: Multidisciplinary Research Projects in Hungary*, I), 2015, p. 121-122.
- Gumă 1993 - Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BTh, IV, București, 1993.
- Hachmann 1991 - Rolf Hachmann, *Das Problem einer Kupferzeit*, în *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Ozenhansche, 6-13.11.1988*, vol. II, Bonn, 1991, p. 699-713.

- Harper 1987 - Martin Harper, *Possible Toxic Metal Exposure of Prehistoric Bronze Workers*, in *Br J Ind Med*, 44, 1987, p. 652-656.
- Heyd et alii 2013 - Volker Heyd, Gabriella Kulcsár, Vajk Szeverényi (ed.), *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, Budapest, 2013.
- Horedt 1949 - Kurt Horedt, *Săpături primitive la epoca neo-eneolitică*, in *Apulum*, III, 1949, p. 44-69.
- Horedt 1968 - Kurt Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, in *Apulum*, VII/I, 1968, p. 103-116.
- Horváth 2011 - Tünde Horváth, *Hajdúnánás-Tedej-Lyukas-balom - An Interdisciplinary Survey of a Typical Kurgan from the Great Hungarian Plain Region: A case Study (The Revision of the Kurgans from the Territory of Hungary)*, in Ákos Pető, Attila Barcsi (eds), *Kurgan Studies: An Environmental and Archaeological Multiproxy Study of Burial Mounds in the Eurasian Steppe Zone*, BAR, International Series, 2238, Paper 4, p. 71-131.
- Horváth 2014 - Tünde Horváth, *Mobility: Transhumants or Immigrants?*, in *Apulum*, LI / Nikolaus Boroffka, Gabriel Tiberiu Rustoiu, Radu Ota (ed.), *Carpathian Heartlands. Studies on the Prehistory and History of Transylvania in European Contexts, Dedicated to Horia Cingudean on His 60th Birthday*, 2014, p. 99-134.
- Horváth 2015 - Tünde Horváth, *Minden másképp van? Tíz év és tíz év a késő rézkori badeni kultúra kora bronzkorban való továbbélése mellett*, in Csabai Zoltán (ed.), *Európa égése alatt: ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára barátaitól, kollégáitól és tanítványaitól*, Pécs-Budapest, 2015, p. 97-166.
- Horváth et alii 2013 - Tünde Horváth, János Dani, Ákos Pető, Łukasz Pospieszny, Éva Svingor, *Multidisciplinary Contributions to the Study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain*, in Heyd et alii 2013, p. 153-179.
- Jevtić 1987 - Miloš Jevtić, *Les stations énéolithiques dans le secteur de Djerdap I-II (Portes de Fer)*, in *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*, Beograd, 1987, p. 21-26.
- Kacsó 1969 - Carol Kacsó, *Morminte din perioada de tranziție spre epoca bronzului de la Ciumești*, in *StComSM*, 1, 1969, p. 49-56.
- Kacsó 1999 - Carol Kacsó, *Date noi cu privire la preistoria Maramureșului*, in *Angustia*, 4, 1999, p. 55-70.
- Kadar 2007 - Manuella Kadar, *Începuturile și dezvoltarea metalurgiei bronzului în Transilvania*, Alba Iulia, 2007.
- Kalmar 1980 - Zoia Kalmar, *Descoperiri eneolitice la Gilău*, in *ActaMN*, XVII, 1980, p. 393-416.
- Kalmar 1981 - Zoia Kalmar, *Descoperiri eneolitice la Gilău (II)*, in *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 305-320.
- Kalmar-Maxim 1988 - Zoia Kalmar-Maxim, *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, in *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 465-483.
- Kalmar, Tatu 1985 - Zoia Kalmar, Hristache Tatu, *Materiale neo-eneolitice descoperite în Țara Hațegului*, in *Sargetia*, XVIII-XIX (1984-1985), 1985, p. 91-100.
- Kapuran 2014 - Aleksandar Kapuran, *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji (od ranog neolita do dolaska Rimljana) / Prehistoric Sites in the North-Eastern Serbia (from Early Neolithic until Roman conquest)*, Beograd, 2014.
- Kapuran et alii 2007 - Aleksandar Kapuran, Miloš Jevtić, Dušan Borić, *Nalazi keramike iz eneolita i gvozdenog doba u dve novootkrivene pećine na teritoriji Đerdapa*, in *Glasnik*, 23, 2007, p. 103-122.

- Kapuran, Bulatović 2012 - Alexandar Kapuran, Aleksandar Bulatović, *Kulturna grupa Kocofeni-Kostolac na teritoriji istorne Srbije*, în *Starinar*, LXII, 2012, p. 1-30.
- Kapuran, Milošević 2013 - Alexandar Kapuran, Stefan Milošević, *Rockshelter Mokeranjske Stene - A New Late Prehistoric Site in Eastern Serbian Region*, în *Archaeologia Bulgarica*, XVII/2, 2013, p. 17-37.
- Kapuran *et alii* 2013a - Alexandar Kapuran, Alexandar Bulatović, Gordan Janjić, *Mokeranjske stene - rezultati istraživanja iz 2011. i 2012. godine 1*, în *Glasnik*, 29, 2013, p. 85-100.
- Kapuran *et alii* 2013b - Alexandar Kapuran, Alexandar Bulatović, Gordan Janjić, *Negotin, kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u Negotinskoj Krajini*, Belgrade-Negotin, 2013.
- Katinčarov 1991 - Rumen Katinčarov, *Die Frühbronzezeit Thrakiens und ihre Beziehung zum ägäisch-anatolischen Raum*, în *Die Kupferzeit als historische Epoche. Simposium Saarbrücken und Özgenhansche, 6-13.11.1988*, vol. II, Bonn, 1991, p. 95-100.
- Kienlin 2010 - Tobias L. Kienlin, *Traditions and Transformations: Approaches to Eneolithic (Copper Age) and Bronze Age Metalworking and Society in Eastern Central Europe and the Carpathian Basin*, BAR, International Series, 2184, Oxford, 2010.
- Kiss, Kulcsár 2007 - Viktória Kiss, Gabriella Kulcsár, *Bronze Age Settlement Patterns in the Little Balaton Region and the Balaton Uplands*, în Csilla Zatykó, Imola Juhász, Pál Sümegei (eds), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 2007, p. 105-116.
- Kovács 1928-1932 - Ștefan Kovács, *Căminul eneolitic de la Decea Mureșului*, în *AISC*, 3, I, 1928-1932, p. 89-101.
- Kotz *et alii* 2012 - John C. Kotz, Paul M. Treichel, John R. Townsend, *Chemistry & Chemical Reactivity*, 2012.
- Kristiansen, Earle 2015 - Kristian Kristiansen, Timothy Earle, *Neolithic versus Bronze Age Social Formations: A Political Economy Approach*, în Kristian Kristiansen, Ladislav Šmejda, Jan Turek (eds), *Paradigm Found: Archaeological Theory Present, Past And Future. Essays in Honour of Evžen Neustupný*, Oxford & Philadelphia, 2010, p. 234-247.
- Krstić 1986 - Dušan Krstić, *Vajuga-Korbova. Compte-rendu de fouilles exécutée en 1981*, în *CPF*, III, 1986, p. 148-167.
- Kulcsár, Szeverényi 2013 - Gabriella Kulcsár, Vajk Szeverényi, *Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the First Half of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin*, în Heyd *et alii* 2013, p. 67-92.
- Kutschera 2001 - Walter Kutschera, *Radiocarbon Dating of the Iceman Ötzi with Accelerator Mass Spectrometry*, în *National Science: Impact, Applications*, NUPECC Report, European Foundation, 2001, p. 1-9.
- Lazarovici 1997 - Gheorghe Lazarovici, *About the Early Bronze Age from Transylvania*, în *Angustia*, 2, 1997, p. 9-36.
- Lazarovici, Kalmar-Maxim 1988 - Gheorghe Lazarovici, Zoia Kalmar-Maxim, *Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 997-1009.
- Lazarovici, Piciu 1988 - Gheorghe Lazarovici, Tiberiu Piciu, *Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din Transilvania și Banat*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 925-934.
- Lazarovici *et alii* 2006 - Gheorghe Lazarovici, Paolo Biagi, Michaela Spataro, Magda Lazarovici, Sorin Colesniuc, Cosmin Suciu, Cristian Roman, Oleg Chitic, Angeleski Sote, Arpad Tatar, *Petrestii de Jos, com. Petrestii de Jos, jud. Cluj. Punct: Cheile Turzii-Pestera Ungurească*, în *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 259-261.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 - Cornelia Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Epoca neolitică*, Iași, 2006.

Cristian Ioan Popa

- Lazarovici, Lazarovici 2007 - Cornelia Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II. Epoca cuprului*, Iași, 2007.
- Leahu 1973 - Valeriu Leahu, *Cu privire la conceptul de „perioada de trecere la epoca fierului” pe teritoriul României*, în *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 477-484.
- Lechtman 1996 - Heather Lechtman, *Arsenic Bronze: Dirty Copper or Chosen Alloy? A View from the Americas*, în *JFA*, 23, 1996, 4, p. 477-514.
- Macrea, Berciu 1955 - Mihail Macrea, Dumitru Berciu, *Șantierul arheologic de la Cașolt și Arpașul de Sus (reg. Stalin)*, în *SCIV*, VI, 1955, 3-4, p. 581-613.
- Macrea, Crișan 1964 - Mihail Macrea, Ion H. Crișan, *Doă decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944-1964)*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 307-365.
- Mantu 1995 - Cornelia Magda Mantu, *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-neoliticului din România*, în *SCIVA*, 46, 1995, 3-4, p. 213-235.
- Mantu 1998 - Cornelia Magda Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998.
- Marinescu 1994 - George Marinescu, *Cercetări și descoperiri arheologice aparținând bronzului timpuriu (cultura Coșofeni) în nord-estul Transilvaniei*, în *RB*, VIII, 1994, p. 9-20.
- Matei et alii 2005 - Alexandru V. Matei, Dan Băcuț Crișan, Anamaria Cîrstea, Hereclean, com. Hereclean, jud. Sălaj, *Punct: Dâmbu' Iazului (Zalău-Șimleu Silvaniei, km: 9.750-9.925)*, în *C.C.A. Campania 2004*, Jupiter-Mangalia, 2005, p. 174-175.
- Matuschik 1998 - Irenäus Matuschik, *Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropa*, în Martin Mainberger (Hrsg.), *Das Moordorf von Reute. Steinzeit in Oberschwaben*, Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried, Staufen i.Br, 1998, p. 207-261.
- Maxim 1999 - Zoia Maxim, *Neo-neoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.
- Maxim 2003 - Zoia Maxim, *Descoperiri neo-neolitice la Bicaz*, „Igoaie”, în *Marmatia*, 7/1, 2003, p. 7-17.
- Maxim 2011 - Zoia Maxim, *Câteva considerații preliminare asupra cercetărilor de pe traseul autostrăzii Transilvania (km. 25.000-36.000)*, în Călin Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2011, p. 45-51.
- Maxim et alii 2006 - Zoia Maxim, Viorica Crișan, Mihai Wittenberger, *Pruniș, com. Ciurila, jud. Cluj. Punct: La Cruce*, în *C.C.A. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 377-378.
- Morintz 1980 - Sebastian Morintz, *Über die Abstammung der Thraker*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976)*, vol. I, București, 1980, p. 49-56.
- Morintz, Roman 1968 - Sebastian Morintz, Petre Roman, *Aspekte der Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în *Dacia*, n.s., XII, 1968, p. 45-128.
- Morintz, Roman 1969 - Sebastian Morintz, Petre Roman, *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, în *Dacia*, n.s., XIII, 1969, p. 61-71.
- Motzoi-Chicideanu 2011 - Ion Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în Epoca Bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București, vol. I, 2011.
- Nestor 1928 - Ion Nestor, *Zur Chronologie der rumanischen Steinkupferzeit*, în *PZ*, 19, 1928, p. 3-143.
- Nestor 1933 - Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22 (1932), 1933, p. 11-181.

- Nestor 1945 - Ion Nestor, *Études sur l' exploitation préhistorique du cuivre en Roumanie, în Dacia*, IX-X, (1941-1944), 1945, p. 165-181.
- Nestor 1950 - Ion Nestor, *Probleme noi în legătură cu neoliticul din R.P.R.*, în *SCIV*, II, 1950, p. 208-219.
- Nestor 1960a - Ion Nestor, *Perioada de tranziție către epoca bronzului (circa 1900-1700 î.e.n.)*, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 71-82.
- Nestor 1960b - Ion Nestor, *Periodizarea epocii bronzului*, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 93-114.
- Nikolova 1996 - Lolita Nikolova, *On the Incrusted Ceramics from the Early Bronze Age Settlement Dubene - In the Light of the 1992-1995 Investigations* -, în Nikola Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neijbounny Regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, p. 81-95.
- Nikolova 1999 - Lolita Nikolova, *The Balkans in the Later Prehistory*, BAR, 791, London, 1999.
- Nikolova 2002 - Lolita Nikolova, *A Bronze Flange-Axe from Early Bronze Dubene-Sarovka Settlement (Production, Function and Social Context)*, în *Arheologia Bulgarica*, VI, 2002, 2, p. 13-25.
- Palincaș 2010 - Nona Palincaș, *Izvoare arheologice. Conceptul de cultură și diversele direcții în arheologie*, în Mircea Petrescu-Dîmbovița, Alexandru Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, vol I, București, 2010, p. 53-58.
- Panajotov, Aleksandrov 1988 - Ivan Panajotov, Stefan Aleksandrov, *Za kultura Magura-Kotsofeni v bulgarskite zemii*, în *Arheologia*, XXX, 2, 1988, p. 1-15.
- Paprenica 1986 - J. Paprenica, *Grabovica-„Bryi Prun”-gisement prehistorique, antique et medieval. Fouilles de 1981*, în *CPF*, III, 1986, p. 362-368.
- Pascu, Toma 2006 - Ion F. Pascu, Cătălina Toma, *Rupea, jud. Brașov. Punct: Cetatea Rupea*, în *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 308-311.
- Paul 1969 - Iuliu Paul, *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei)*, în *StCom.Sibiu*, 14, 1969, p. 33-88.
- Paul 1980 - Iuliu Paul, *Cu privire la contribuția substratului neo-eneolitic la formarea civilizației bronzului tracic pe teritoriul românesc*, în *RM*, 2, 1980, p. 17-33.
- Păunescu 1970 - Alexandru Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, BA, XV, București, 1970.
- Pereira et alii 2013 - Filipa Pereira, Rui J. C. Silva, António M. Monge Soares, Maria Fátima Araújo, *The Role of Arsenic in Chalcolithic Copper Artefacts - Insights from Vila Nova de São Pedro (Portugal)*, în *JAS*, 40, 2013, p. 2045-2056.
- Pescaru et alii 2006 - Adriana Pescaru, Nicolae C. Rîșcuța, Roxana Stăncescu, Claudiu Doncuțiu, Daniel C. Țuțuiianu, Romică Pavel, Lucian Savonea, Loredana Niță, Florin Dumitru, Alexandra Calboreanu, Simona Dumbravă, Mihaela Ion, Eugeniu Toma, Emanuel Tudor, Cristian Țuțu, Adrian Vasile, Monica Vintilă, *Dealul Mare, com. Vălișoara, jud. Hunedoara. Punct: Ruști*, în *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 147-149.
- Petre-Govora 1995 - Gheorghe Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei, Râmnicu Vâlcea*, 1995.
- Petrescu 2000 - Sorin M. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*, Timișoara, 2000.
- Petrescu, Popescu 1990 - Sorin M. Petrescu, Octavian Popescu, *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei (I)*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 59-80.
- Petrescu-Dîmbovița 1953 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Cetățuia de la Stoicani*, în *Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.*, I, 1953, p. 13-15.
- Petrescu-Dîmbovița 2001a - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Periodizarea și cronologia relativă și absolută*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 120-122.
- Petrescu-Dîmbovița 2001b - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Eneoliticul timpuriu. Eneoliticul dezvoltat*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 148-169.

Cristian Ioan Popa

- Petrescu-Dîmbovița, Vulpe 2001 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, Alexandru Vulpe, *Metalurgia în bronzul timpuriu*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 237-241.
- Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, Mădălin-Cornel Văleanu, *Căcuteni-Cetățuie. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, Piatra-Neamț, 2004.
- Popa 1995 - Cristian I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 33-58.
- Popa 1997-1998 - Cristian I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în bazinul Cugirului (II)*, în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 51-101.
- Popa 2005 - Cristian I. Popa, *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, în Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (ed.), *Omăgiu profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 51-183.
- Popa 2011a - Cristian I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.
- Popa 2011b - Cristian I. Popa, *Obiecte de metal din locuirea Coțofeni de la Bănița-Peștera Bolii (jud. Hunedoara)*, în *Crisia*, XLI, 2011, p. 37-51.
- Popa 2012 - Cristian Ioan Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului (I). Locuirile Coțofeni din zona deluroasă*, BMS, III, Alba Iulia, 2012.
- Popa, Fazecaș 2012 - Cristian I. Popa, Gruia T. Fazecaș, *Contribuții la cunoașterea etapei finale a culturii Coțofeni în Crișana. Așezarea de la Tășad (jud. Bihor)*, în *Apulum*, L, 2013, p. 47-85.
- Popa, Gogâltan 2014 - Cristian I. Popa, Florin Gogâltan, *Locuirea Coțofeni de pe grindul de la Gligorești-Holoame (jud. Cluj). Un studiu arheologic privind așezările multistratificate de la cumpăna milenilor IV-III a.Chr.*, Cluj-Napoca, 2014.
- Popescu 1970 - Dorin Popescu, *Eneolitic, perioadă de tranziție, perioada cuprului sau începuturile epocii bronzului? - o problemă de terminologie -*, în *Aluta*, II/1, 1970, p. 55-69.
- Popović et alii 1986 - Petar Popović, Marijana Vukmanović, Nenad Radojčić, *Fouilles de sondage sur la localité Vajuga-Pesak*, în *CPF*, III, 1986, p. 168-183.
- Prox 1941 - Alfred Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt [Brașov], 1941.
- Pulszky 1884a - Franz von Pulszky, *Die Kupferzeit in Ungarn*, în *Ungarische Revue*, V, 1884, p. 297-343.
- Pulszky 1884b - Franz von Pulszky, *Die Kupferzeit in Ungarn*, în *Ungarische Revue*, VI, 1884, p. 386-438.
- Raczky 1995 - Pál Raczky, *New Data on the Absolute Chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin*, în *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*, IPH, Budapest, 1995, p. 51-60.
- Radu, Moldovan 1981 - Dionisie Radu, Victor Moldovan, *Așezarea eneolitică de la Aruncuta*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 341-356.
- Rișcuța 1995-1996 - Cătălin Rișcuța, *Repertoriul arheologic al depresiunii Brad*, în *Sargetia*, XXVI/1, 1995-1996, p. 265-317.
- Rișcuța 1998 - Cătălin N. Rișcuța, *Archaeological Discoveries Concerning the Early Bronze Age at Deva*, în *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin*, BMA, VIII, Alba Iulia, 1998, p. 111-139.
- Rișcuța 1999-2000 - Nicolae C. Rișcuța, *O descoperire arheologică veche de la Deva*, în *Sargetia*, XXVIII-XXIX/1, 1999-2000, p. 39-52.
- Rișcuța 2000 - Nicolae C. Rișcuța, *Materiale arheologice preistorice aflate în colecția veche a Muzeului din Deva*, în *AnB*, s.n., VII-VIII, 1999-2000, p. 205-228.
- Rișcuța 2001 - Nicolae C. Rișcuța, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criș (jud. Hunedoara)*, în *Thraco-Dacica*, XXII, 2001, 1-2, p. 139-171.
- Rișcuța 2005 - Nicolae C. Rișcuța, *Descoperiri arheologice din zona Roșia Montană (județul Alba)*, în *Sargetia*, XXXIII, 2005, p. 96-119.

- Rișcuța 2013 - Nicolae C. Rișcuța, *Manifestări ale bronzului timpuriu în Depresiunea Bradului*, în *Sargetia*, s.n., IV (XL), 2013, p. 57-71.
- Rișcuța, Andrițoiu 2007 - Nicolae C. Rișcuța, Ioan Andrițoiu, *Istoricul cercetărilor, repertoriul descoperirilor și aria de răspândire a grupului cultural Șoimuș*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 29-52.
- Rișcuța et alii 2012 - Nicolae C. Rișcuța, Marian Cosac, Romică Pavel, *Cercetările arheologice din Peștera Pribodîște (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara) și câteva considerații privind etapa finală a culturii Coțofeni*, în *Sargetia*, s.n., III (XXXIX), 2012, p. 59-89.
- Roman 1976 - Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, BA, XXVI, București, 1976.
- Roman 1977 - Petre I. Roman, *The Late Copper Age Coțofeni Culture of South-East Europe*, BAR, 32, Oxford, 1977.
- Roman 1981 - Petre Roman, *Zur rumänischen Frühbronzezeit (der Forschungsstand)*, în *Symposium Budapest-Velem*, Budapest, 1981, p. 157-169.
- Roman 1989 - Petre Roman, *Fenomenul indoeuropeanizării și constituirii neamului tracic la Dunărea Inferioară în lumina cercetărilor arheologice*, în *SympThrac*, 7, 1989, p. 49-55.
- Roman 2000 - Petre I. Roman, *Horia Ciugudean, Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni* (recenzie), în *Thraco-Dacica*, XXI, 2000, 1-2, p. 309-317.
- Roman, Némethi 1978 - Petre I. Roman, Ioan Némethi, *Cultura Baden în România*, BA, XXXI, București, 1978.
- Roska 1941 - Márton Roska, *Az aeneolitikum Kolozsörpádi I. Jellegi emlékei Erdélyben*, în *Közlemények*, I, 1941, p. 44-99.
- Roska 1942 - Márton Roska, *Erdély régészeti repertórium, I. Öskor*, Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica, Cluj, 1942.
- Roska 1944 - Márton Roska, *A Kolozsörpádi II. Jellegi kulturfacies kerámiai emlékei Erdélyben*, în *Közlemények*, IV, 1-2, 1944, p. 22-42.
- Roska 1949 - Martin de Roska, *Importanța tiparului pentru turnat topoare de la Cetea (județul Alba)*, în *Apulum*, III, 1949, p. 70-78.
- Rotea 1992 - Mihai Rotea, *Le Bronze Ancien dans le centre de la Transylvanie*, în *SympThrac*, 9, 1992, p. 94-95.
- Rotea 1993 - Mihai Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, p. 65-86.
- Rotea 2003 - Mihai Rotea, *Grupul Copăceni, I*, Cluj-Napoca, 2003.
- Rotea 2005 - Mihai Rotea, *Prehistory*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Nägler (eds), *The History of Transylvania*, vol. I (until 1541), Cluj-Napoca, 2005, p. 29-50.
- Rotea 2009 - Mihai Rotea, *Pagini din istoria Transilvaniei. Epoca bronzului*, Cluj-Napoca, 2009.
- Rotea et alii 2008 - Mihai Rotea, Monica Tecar, Szabolcs Nagy, Paul Pupeză, Tiberiu Tecar, Lumița Săsăran, *Florești-Polus Center. Preliminary Observations*, în *ActaMN*, 43-44/I, 2006-2007 (2008), p. 47-88.
- Roth 1942 - Fritz Roth, *Das nordische der Steinzeit von Kelling Ausgrabungen der Forschungsinstitut bei im Gebiet Bergland*, în *DFS*, 1, 1942, p. 199-214.
- Roth 1943 - Fritz Roth, *Abschluß der Ausgrabungen im nordischen Steinzeitdorf von Kelling*, în *DFS*, 2, 1943, p. 440-459.
- Sava 2008 - Victor Sava, *Situri ale finalului epocii cuprului din Câmpia de Vest*, în *AnB*, s.n., XVI, 2008, p. 45-80.
- Sava 2015 - Victor Sava, *Eneoliticul târziu în Bazinul Mureșului Inferior*, Minerva, II. Fontes archaeologici, 14, Cluj-Napoca, 2015.
- Schier 2014 - Wolfram Schier, *The Copper Age in Southeast Europe - Historical Epoch or Typo-Chronological Construct?*, în Wolfram Schier, Florin Drașovean (Hrsg), *Neolitikum und Äneolitikum in Südosteuropa Neue Ansätze zur*

- Datierung und Kulturdynamik im 6. bis 4. Jahrtausend v.Chr.*, PAS, 28, Berlin, 2014, p. 419-435.
- Schröller 1933 - Hermann Schröller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.
- Schuster 1997 - Cristian F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinul Argeșului și Ialomiței Superioare*, BTh, XX, 1997.
- Shalev *et alii* 2012 - Sarel Shalev, Tibor Kovács, Katalin T. Biró, *Investigation of Early Copper-Based Alloys from the Collection of the Hungarian National Museum*, în *ArchMűhely*, 2, 2012, p. 105-115.
- Sherratt 1981 - Andrew Sherratt, *Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution*, în I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (eds), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge, 1981, p. 261-305.
- Sherratt 1983 - Andrew Sherratt, *The Secondary Exploitation of Animals in the Old World*, în *WorldArch*, 15, 1983, 1, p. 90-104.
- Spasić 2010 - Miloš Spasić, *Čofofeni Communities at Their Southwestern Frontier and Their Relationship with Kostolac Population in Serbia*, în *Dacia*, n.s., LIV, 2010, p. 157-175.
- Srejović 1987 - Dragoslav Srejović, *Die Hauptwege des Vorstosses der Steppenulturen auf den Balkan*, în Dragoslav Srejović, Nikola Tasić (Hrsg.) *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac*, Beograd, 1987, p. 45-49.
- Székely 1997 - Zsolt Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BTh, XXI, București, 1997.
- Székely 2003 - Zsolt Székely, *A gömbamforás műveltség emléke Délkelet-Erdélyben*, în *ÖL*, 5, 2003, p. 40-44.
- Tasić 1985 - Nikola Tasić, *O hronoloskom odnosu eneolitskih kultura u jugoslovenskom Podunav'ju*, în *Starinar*, XXXVI, 1985, p. 1-11.
- Tasić 1987 - Nikola Tasić, *Äneolitische Kulturen in Ostserbien in der Zeit des Vorstosses der Steppenkultur*, în Dragoslav Srejović, Nikola Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac*, Beograd, 1987, p. 13-20.
- Tasić 1995 - Nikola Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrade, 1995.
- Tătulea 1983 - Corneliu M. Tătulea, *Sondaj arheologic în cetatea geto-dacă de la Bîzdina (jud. Dolj)*, în *Materiale*, 1983, p. 218-225.
- Thomsen 1837 - Christian J. Thomsen, *Leitfaden zur nordischen Altertumskunde*, Kopenhagen, 1837.
- Thornton *et alii* 2002 - C. P. Thornton, C. C. Lamberg-Karlovsky, M. Liezers, S. M. M. Young, *On Pins and Needles: Tracing the Evolution of Copper-Based Alloying at Tepe Yahya, Iran, via ICP-MS Analysis of Common-Place Items*, în *JAS*, 29, 2002, p. 1451-1460.
- Todorova 1995 - Henrietta Todorova, *The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory*, în Douglas W. Bailey, Ivan Panayotov (eds), *Prehistoric Bulgaria*, Sofia, 1995, p. 79-98.
- Topan *et alii* 1996 - Gheorghe Topan, Gheorghe Lazarovici, Adrian Balint, *Despre analizele metalografice ale unor topoare de aramă și cupru arsenic*, în *ActaMIN*, 33/I, 1996, p. 635-646.
- Ursulescu 1993 - Nicolae Ursulescu, *Continuitate și restructurări cultural-etnice în neoliticul și eneoliticul României*, în *Suceava*, XX, 1993, p. 15-21.
- Ursulescu 1998 - Nicolae Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, 1998.
- Ursulescu 2002 - Nicolae Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, ed. a II-a revizuită și adăugită, Iași, 2002.

- Ursulescu 2008 - Nicolae Ursulescu, *Néolithique et Énéolithique/Chalcolithique: réalités archéologiques et traditions terminologiques*, în Sorin Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail (ed.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 2008, p. 7-10.
- Ursulescu 2013 - Nicolae Ursulescu, *Questions soulevés par les sceptrs préhistoriques récemment publiés en Roumanie*, în *Revista Arheologică*, s.n., IX, 2013, 1, p. 54-63.
- Ursulescu 2014 - Nicolae Ursulescu, *Neolithic - Eneolithic/Chalcolithic - Copper Age: A Simple Terminological Problem?*, în Wolfram Schier, Florin Drașovean (Hrsg.), *Neolithikum und Äneolithikum in Südosteuropa Neue Ansätze zur Datierung und Kulturndynamik im 6. bis 4. Jahrtausend v.Chr.*, PAS, 28, Berlin, 2014, p. 413-417.
- Vasić 1986 - Rasko Vasić, *Compte-rendu des fouilles du site préhistorique a Velesnica 1981-1982*, în *CPF*, III, 1986, p. 264-285.
- Veyne 1994 - Paul Veyne, *Imperiul Roman*, în Philippe Ariès, Georges Duby (ed.), *Istoria vieții private. De la Imperiul Roman la Anul O Mie*, vol. I, București, 1994, p. 15-232.
- Visco et alii 2015 - Giovanni Visco, Susanne H. Plattner, Giuseppe Guida, Stefano Ridolfi, Giovanni E. Gigante, *Rings or Daggers, Axes or Fibulae Have a Different Composition? A Multivariate Study on Central Italy Bronzes from Eneolithic to Early Iron Age*, în *CCJ*, 9, 2015, p. 9-15.
- Virag et alii 2006 - Cristian Virag, Ciprian Astaloș, Robert Gindele, Zoltán Kádás, Attila Hágó, Tibor Daroczi, Zenobia Dobos, Loránd Kiss, Timea Nagy, Bernádette Pinkováy, Victor Sava, *Tășnad, jud. Satu Mare. Punct: Sere*, în *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 359-360.
- Vlassa 1961 - Nicolae Vlassa, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău-„Gară”*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 19-49.
- Vlassa 1964 - Nicolae Vlassa, *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 351-367.
- Vlassa, Daicovicu 1974 - Nicolae Vlassa, Hadrian Daicovicu, *Teritoriul Clujului în epoca străveche*, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 7-19.
- Vlassa et alii 1986 - Nicolae Vlassa, Matilda Takács, Gheorghe Lazarovici, *Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 59-78.
- Vlassa et alii 1987 - Nicolae Vlassa, Matilda Takács, Gheorghe Lazarovici, *Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der späteneolithischen Periode*, în Dragoslav Srejović, Nikola Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac*, Beograd, 1987, p. 107-119.
- Vlassa, Kalmar 1987 - Nicolae Vlassa, Zoia Kalmar, *Descoperiri din etapa târzie a cuprului și din epoca bronzului de la Bernadea*, în *SympThrac*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 154-155.
- Vulpe 1970 - Alexandru Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF, IX, 2, München, 1970.
- Vulpe 1971 - Alexandru Vulpe, *Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 301-312.
- Vulpe 1974 - Alexandru Vulpe, *Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în epoca bronzului în România*, în *RJ*, 27, 1974, 2, p. 243-255.
- Vulpe 1976 - Radu Vulpe, *Historie des recherches thracologiques en Roumanie*, în *Thraco-Dacia*, București, 1976, p. 13-51.
- Vulpe 1995 - Alexandru Vulpe, *Epoca bronzului în spațiul carpato-dunărean*, în *Comori ale epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, p. 17-23.
- Vulpe 1997 - Alexandru Vulpe, *Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în Miron Ciho, Vlad Nistor,

- Daniela Zaharia (ed.), *Timpul istoriei. I. Memorie și patrimoniu / In honorem emeritae Ligiae Bârzu*, București, 1997, p. 37-49.
- Vulpe 2001a - Alexandru Vulpe, *Epoca metalelor. Introducere*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 211-214.
- Vulpe 2001b - Alexandru Vulpe, *Epoca bronzului. Considerații generale*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 214-225.
- Vulpe 2001c - Alexandru Vulpe, *Epoca bronzului. Bronzul timpuriu*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 225-237.
- Woidich 2008 - Manfred Woidich, *Die Siedlungsphase der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur auf dem Tell von Uivar und deren Bedeutung für die Frühbronzezeit im rumänischen Banat*, în *MBGAEU*, 29, 2008, p. 117-135.
- Zirra 1994 - Vlad V. Zirra, *Băzdăna „Calopăr”, jud. Dolj*, în *CCA. Campania 1993*, Satu Mare, 1994, p. 5.
- Zirra 1997 - Vlad V. Zirra, *Băzdăna-Calopăr „La Cetate”, jud. Dolj*, în *CCA. Campania 1996*, București, 1997, p. 3-4.
- Zirra, Pop 1995 - Vlad V. Zirra, Dan Pop, *Săpăturile de la Băzdăna-Calopăr, „La Cetate”, jud. Dolj - campania 1993* -, în *AO*, s.n., 10, 1995, p. 13-27.
- Zirra et alii 2001 - Vlad V. Zirra, Olimpia Bratu, Dorel Bondoc, *Băzdăna, com. Calopăr, jud. Dolj*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 34-35.
- Zirra et alii 2002 - Vlad V. Zirra, Olimpia Bratu, Alexandru Bratu, Dorel Bondoc, Silviu Răduță, *Băzdăna, com. Calopăr, jud. Dolj. Punct: La Cetate*, în *CCA. Campania 2001*, Buziaș, 2002, p. 54-55.
- Zirra et alii 2005 - Vlad V. Zirra, Despina Măgureanu, Alexandru Bratu, Dorel Bondoc, *Băzdăna, com. Calopăr, jud. Dolj. Punct: La Cetate*, în *CCA. Campania 2005*, Jupiter-Mangalia, 2005, p. 64.

Cuvinte-cheie: Eneolitic, epoca cuprului, perioadă de tranziție, bronz timpuriu, terminologie.

Keywords: Eneolithic, Copper Age, transitional period, Early Bronze Age, terminology.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AAust	- Archaeologia Austriaca, Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien.
AB	- Altarul Banatului. Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului și Episcopia Aradului. Timișoara.
ActaArchCarp	- Acta Archaeologica Carpathica. Cracovia.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
ActaPal	- Acta Paleobotanica. Polish Academy of Sciences. Krakow.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AHA	- Acta Historiae Artium. Akadémiai Kiadó. Budapest.
AIIC(N)	- Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”. Cluj-Napoca.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași. (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJA	- American Journal of Archaeology. New York.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Almanahul graficeii române	- Almanahul graficeii române. Craiova.
Aluta	- Aluta. (Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények). Sfântu Gheorghe.
AnB	- Analele Banatului (serie nouă). Timișoara.
Angustia	- Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antaeus	- Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
AnthAnzeiger	- Anthropologischen Anzeiger. Journal of Biological and Clinical Anthropology.
Antiquity	- Antiquity. A Quarterly Review of World Archaeology. York.
AnUB-LLS	- Analele Universității din București - Limba și literatura străină. Universitatea din București.
AO	- Arhivele Olteniei. Craiova; serie nouă (Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova).

AP	- Annales de Paléontologie. L'Association paléontologique française.
APR	- Acta Palaeontologica Romaniae. Romanian Society of Paleontologists. Bucharest.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
Archaeologia Bulgarica	- Archaeologia Bulgarica. Sofia.
Archaeometry	- Archaeometry. Research Laboratory for Archaeology & the History of Art. Oxford.
ArchMühely	- Archeometriai Mühely. Budapest.
Arheologia	- Archeologia. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzei pri Bulgarskata Akademija na Naukite. Sofia.
ArkhSb	- Arkheologičeskij sbornik. Muzey Ermitazh. Moskva.
AS	- American Studies. Mid-America American Studies Association. Cambridge (USA).
ASS	- Asian Social Science. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
ASUAIC-L	- Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (serie nouă). Secțiunea IIIe. Lingvistică. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
AT	- Ars Transilvaniae. Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. Cluj-Napoca
ATS	- Acta Terrae Septemcastrensis. Sibiu.
AUASH	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	- Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUCSI	- Analele Universității din Craiova. Seria Istorie. Universitatea din Craiova.
Australiada	- Australiada: A Russian Chronicle. New South Wales. Woy Woy (Australia).
AUVT	- Annales d'Université „Valahia” Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire. Universitatea Valahia din Târgoviște.
AVSL	- Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BA	- Biblioteca de arheologie. București.
Banatica	- Banatica. Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin. Reșița.
Balcanica	- Balcanica. Annuaire de l'Institut des Études Balkaniques. Belgrad.
BAMNH	- Bulletin of the American Museum of Natural History. American Museum of Natural History. New York.
BAR	- British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BB	- Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice / Buletinul Comisiei Monumentelor istorice. București.

BerRGK	- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BF	- Bosporskij fenomen. Gosudarstvennyj Ermitazh Sankt-Peterburg.
BGSG	- Bulletin of the Geological Society of Greece. Geological Society of Greece. Patras.
BHAB	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timișoara.
BI	- Bosporskie issledovanija. Krymskoe Otdelenie Instituta Vostokovedenija, Nacional'na akademija nauk Ukraini. Simferopol, Kerch.
BMA	- Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
BMAntiq	- Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. Piatra Neamț.
BMN	- Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMS	- Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. București.
BospCht	- Bosporskie chtenija. Bospor Kimmerijskij i varvarskij mir v period antichnosti i srednevekov'ja. Militaria. Krymskoe Otdelenie Instituta Vostokovedenija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Simferopol, Kerch.
Das Börsenblatt	- Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel-Frankfurter Ausgabe. Börsenverein des Deutschen Buchhandels. Frankfurt pe Main.
Br J Ind Med	- British Journal of Industrial Medicine. London.
Brukenthal	- Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BTh	- Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
București	- București. Materiale de istorie și muzeografie. București.
Bucureștii vechi	- Bucureștii vechi. Buletinul Societății Istorico-Arheologice. București.
BUS	- Birka Untersuchungen und Studien. Stockholm.
CA	- Current Anthropology. University of Chicago.
Caietele ASER	- Caietele ASER. Asociația de Științe Etnologice din România. București.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
CCJ	- Chemistry Central Journal. London.
Cele Trei Crișuri	- Cele Trei Crișuri. Oradea.
Cetatea Bihariei	- Cetatea Bihariei. Institutul de Istorie și Teorie Militară din București, Secția Teritorială Oradea.
CIRIR	- Cercetări istorice. Revistă de istorie românească. Iași.
CL	- Cercetări literare. Universitatea București.
Codrul Cosminului	- Codrul Cosminului, seria nouă. Analele Științifice de Istorie, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.
ComȘtMediaș	- Comunicări Științifice. Mediaș.
ConspNum	- Conspicte numismatice. Chișinău.

Conviețuirea-Együttélés	- Conviețuirea-Együttélés. Catedra de limbă și literatura română a Institutului Pedagogic „Juhász Gyula”, Szeged.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
CPF	- Cahiers des Portes de Fer. Beograd.
CretaceousRes	- Cretaceous Research. Elsevier.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CRP	- Comptes Rendus Palevol. Comptes Rendus de l'Académie des Sciences France.
Cultura creștină	- Cultura creștină. Publicație apărută sub egida Mitropoliei Române Unite cu Roma Greco-Catolică și a Facultății de Teologie Greco-Catolice din Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Departamentul Blaj.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Dări de seamă	- Dări de seamă ale ședințelor. Paleontologie. Institutul Geologic al României. București.
DB	- Drevnosti Bospora. Rossiyskaya Akademiya Nauk. Moskva.
De Antiquitate	- De Antiquitate. Asociația Virtus Antiqua. Cluj-Napoca.
DFS	- Deutsche Forschung im Südosten. Sibiu.
DP	- Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v sloveniji. Ljubljana.
Drevnosti Altaja	- Drevnosti Altaja. Gorno-Altajskij gosudarstvennyj universitet. Gorno-Altajsk (Respublika Altaj).
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
EVNE	- Etnokul'turnoe vzaimodeystvie narodov Evrazii. Institut Arheologii i Etnografii Sibirskogo otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk. Novosibirsk.
FK	- Földtani közlöny. Magyarhoni földtani tarsulat folyóirata. Budapest.
FU	- Finno-Ugrika. Institut Istории imeni Sh. Mardzhani. Akademiya Nauk Tatarstana. Kasan'.
FVL	- Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
Geo-Eco-Marina	- Geo-Eco-Marina. Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Geologie și Geoecologie Marină. București.
Glasnik	- Glasnik Srpskog arheološkog društva. Journal of the Serbian Archaeological Society. Beograd.
Glasul Bisericii	- Glasul Bisericii. Mitropolia Munteniei și Dobrogei. București.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.
GR	- Gondwana Research. International Association for Gondwana Research, Journal Center, China University of Geosciences. Beijing.
HistArchaeol	- Historical Archaeology. Society for Historical Archaeology.
HistMet	- Historical Metallurgy, The Historical Metallurgy Society.

- HJ** - The Historical Journal. University of Cambridge (UK).
- HSCE** - History & Society in Central Europe. István Hajnal Society of Historians. Medium Ævum Quotidianum Society. Budapest. Krems.
- IJAM** - International Journal of Arts Management. École des Hautes Études Commerciales (HEC) in Montreal.
- IJO** - International Journal of Osteoarchaeology. United States.
- IPH** - Inventaria Præhistorica Hungarie. Budapest.
- Istros** - Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
- JACerS** - Journal of the American Ceramic Society. The American Ceramic Society, Ohio.
- JAS** - Journal of Archaeological Science. Academic Press. United States.
- JFA** - Journal of Field Archaeology. Boston University.
- JLS** - Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
- JMH** - Journal of Modern History. University of Chicago.
- JOB** - Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien.
- JPSP** - Journal of Personality and Social Psychology. American Psychological Association. Washington DC.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz.
- JSP** - Journal of Systematic Palaeontology. British Natural History Museum. London.
- JSSR** - Journal for the Scientific Study of Religion. The Society for the Scientific Study of Religion. South-Carolina.
- JVP** - Journal of Vertebrate Paleontology. Society of Vertebrate Paleontology (SVP) in partnership with the Taylor & Francis Group. Abingdon, Oxfordshire (UK).
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából, Cluj.
- Le Glob** - Le Globe. Revue genevoise de géographie. Paris.
- LSJ** - Life Science Journal. Acta Zhengzhou University. Zhengzhou (China).
- LȘ** - Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.
- MA** - Mitropolia Ardealului. Revista oficială a Arhiepiscopiei Sibiului, Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului. Episcopiei Alba Iuliei și Episcopiei Oradiei. Sibiu (1956-1991). A continuat *Revista Teologică*, (1907-1947) și este continuată de aceeași revistă.
- Marisia** - Marisia. Studii și Materiale. Târgu Mureș.
- Marmatia** - Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie. Baia Mare.
- Materiale** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- MBGAEU** - Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.

ME	- Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
MEJSR	- Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai (United Arab Emirates).
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț. Piatra Neamț.
MIA	- Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. Akademiya Nauk SSSR. Moskva.
MJSS	- Mediterranean Journal of Social Sciences. Mediterranean Center of Social and Educational Research. Rome.
Monumente Istorice	- Monumente Istorice. Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
Monumente și muzee	- Monumente și muzee. Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor, Monumentelor Istorice și Artistice. București.
MPG	- Marine and Petroleum Geology. Elsevier.
MSIAR	- Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române, seria a II-a. Academia Română. București.
MTE	- Magyar Történelmi Eletrajzok. Budapest.
Naturwissenschaften	- Naturwissenschaften. Springer-Verlag. Berlin, Heidelberg.
OlteniaȘtNat	- Oltenia. Studii și Comunicări. Științele Naturii. Muzeul Olteniei. Craiova.
ÓL	- Ósrégészeti Levelek. Prehistoric newsletter. Budapest.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PAPS	- Proceedings of the American Philosophical Society. American Philosophical Society. Philadelphia.
PAS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin.
PAT	- Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum. Cluj-Napoca.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PLOS ONE	- PLOS ONE. International, peer-reviewed, open-access, online publication.
PM	- Publics et musées. Association Publics et Musées - PUL (Presses universitaires de Lyon). Lyon.
PNAUSA	- Proceedings of the National Academy of the United States of America. National Academy of the United States of America.
Pogrebal'nyj obrjad	- Pogrebal'nyj obrjad rannih kochevnikov Evrazii. Juzhnyj nauchnyj centr Rossijskoj Akademii nauk. Rostov-na-Donu.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
PPP	- Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology ("Palaeo3"). An International Journal for the Geo-Sciences. Elsevier.
ProblemyArh	- Problemy arheologii, jetnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij. Institut arheologii i jetnografii Rossijskoj Akademii nauk. Novosibirsk.

Programm Mühlbach	- Programm des evaghelischen Untergymnasium in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten. Mühlbach (Sebeş).
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QG	- Quaternary Geochronology. The International Research and Review Journal on Advances in Quaternary Dating Techniques.
QSA	- Quaderni di Studi Arabi. Istituto per l'Oriente C. A. Nallino. Roma.
Quartär	- Quartär. International Yearbook for Ice Age and Stone Age Research.
RA	- Revista Arheologică. Institutul de Arheologie și Istorie Veche. Chișinău.
RArhiv	- Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
Radiocarbon	- Radiocarbon. University of Arizona. Department of Geosciences.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
REF	- Revista de etnografie și folclor. Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
RESEE	- Revue des études sud-est européennes. Academia Română. București.
RHMC	- Revue d'histoire moderne et contemporaine. Société d'histoire moderne et contemporaine. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RJP	- Romanian Journal of Paleontology. Geological Institute of Romania. Bucharest.
RJS	- Romanian Journal of Stratigraphy. Geological Institute of Romania. Bucharest.
RM	- Revista Muzeelor. București.
RMMG	- Revista Muzeul Mineralogic-Geologic, al Universității din Cluj la Timișoara. Sibiu.
RMM-M	- Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzeu. București.
RP	- Revista de Pedagogie. Institutul de Științe ale Educației. București.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RT	- Revista Teologică. Sibiu.
SA	- Sovetskaya arkheologiya. Akademiya Nauk SSSR. Moskva.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.

SAO	- Studia et Acta Orientalia. Société des Sciences Historiques et Philologiques de la RPR., Section d'Etudes Orientales. Bucarest.
Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
Sargetia Naturae	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Series Scientia Naturae. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SCE	- Studii și comunicări de etnologie. Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu.
SCCI	- Studii, conferințe și comunicări istorice. Sibiu.
SCIA	- Studii și cercetări de istoria artei. Academia Română. București.
SciAm	- Scientific American. New York.
SCGG	- Studii și Cercetări. Geologie-Geografie. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SGJ	- Soobshhenija Gosudarstvennogo Jermitazha. Gosudarstvennyj Jermitazh. Leningrad.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București.
SP	- Studii de Preistorie. București.
SPACA	- Stratum Plus: Archaeology and Cultural Anthropology. Superior Council on Science and Technical Development of Moldavian Academy of Sciences. Saint Petersburg, Kishinev, Odessa, Bucharest.
SPPF	- Società Preistoria Protostoria Friuli-V.G. Trieste.
SSK	- Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte, Köln. Wien.
Starinar	- Starinar, Treća Serija. Arheološki Institut. Beograd.
Stâna	- Stâna. Sibiu.
StComSibiu	- Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	- Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
StRI	- Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
StudiaUBBG	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBGG	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Geologia-Geographia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBGM	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Geologia-Mineralogia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SUPMPh	- Studia Universitatis Petru Maior. Philologia. Târgu-Mureș.
SV	- Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Hermannstadt (Sibiu).

SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
TEA	- TEA. The European Archaeologist.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	- Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Oxford (UK), Malden (USA).
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Foaia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român. Brașov.
Transsylvania Nostra	- Transsylvania Nostra. Fundația Transsylvania Nostra. Cluj-Napoca.
Trudy nauchnogo	- Trudy nauchnogo Karel'skogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. Karel'skiy tsentr Rossiyskoy akademii Nauk. Moskva.
TT	- Történeti Tár. Akadémia történelmi bizottságának. Budapest.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	- Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.
Ungarische Revue	- Ungarische Revue, Herausg. von P. Hunfalvy. Budapest.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik arkheologii	- Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. Institute problem osvoyeniya Severa Sibirskogo otdeleniya Rossiyskoj akademii nauk. Tyumen.
Vestnik Novosibirskogo	- Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istoriya, filologiya. Novosibirskij gosudarstvennyj universitet. Novosibirsk.
VLC	- Victorian Literature and Culture. Cambridge University Press. Cambridge (UK).
VPUI	- Vestnik permskogo universiteta. Istoriya. Permskiy Gosudarstvennyi Universitet. Perm'.
VR	- Victorian Review. Victorian Studies Association of Western Canada. Toronto.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai (United Arab Emirates).
WorldArch	- World Archaeology. London.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Yearb. Phys. Anthropol.	- Yearbook of Physical Anthropology. New York.
Yezhegodnik gubernskogo	- Yezhegodnik gubernskogo muzeya Tobol'ska. Tobol'sk Khistori Muzeum. Tobol'sk.
ZfSL	- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.
ZooKeys	- ZooKeys. Sofia.